

Київський університет імені Бориса Грінченка

ГАРАЧКОВСЬКА ОКСАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 821.161.2(091)-(043.3)

**ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ МОДИФІКАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ВІРШОВАНОЇ САТИРИ Й ГУМОРУ XX СТОЛІТТЯ**

10.01.01 – українська література

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Київському національному університеті культури і мистецтв.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
Кузьменко Володимир Іванович,
Гуманітарний інститут Київського університету
імені Бориса Грінченка,
професор кафедри української літератури,
компаративістики та соціальних комунікацій.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Сулима Микола Матвійович,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
заступник директора з наукової роботи;

доктор філологічних наук, професор
Кавун Лідія Іванівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
професор кафедри української літератури та
компаративістики;

доктор філологічних наук, професор
Безхутрий Юрій Миколайович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
декан філологічного факультету

Захист відбудеться 18 листопада 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.03 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий 16 жовтня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Кудряшова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Незважаючи на багату історію української сміхової культури, проблема розвитку віршованої сатири й гумору в літературному процесі не набула системного висвітлення в науці про письменство. Тим часом головне завдання українського літературознавства постколоніальної доби – об'єктивне відтворення художньої панорами ХХ ст. в усій його повноті та цілісності як єдиного, хоч і вимушено «двоколійного» явища.

Виважене осмислення української сатири та гумору ХХ ст. неможливе без адекватного прочитання творів антитоталітарного спрямування – закономірного й умотивованого явища духовного життя і спротиву нації.

Комічне в українському письменстві залишається невивченою проблемою. Упродовж двох віків розвитку літературознавства до неї спостерігалася така ж упередженість агеластів (беззастережних прихильників серйозних словесних творів, що заперечували як профанацію їх сміхове відбиття), як і щодо грецької та римської літератур.

Цим зумовлено те, що у вітчизняному літературознавстві категорії комічного досі приділяли мало уваги. Крім влучного поняття «позитивний гумор» в умовах тоталітаризму, коли в художній літературі панувала так звана теорія безконфліктності у відповідному її розумінні, яке спробував розвинути І. Зуб у монографії «Зброя несхибного прицілу», була ще здійснена спроба С. Шаховського дослідити сучасний тоді літературний процес із позицій протиставлення трагічного комічному. Хоча такий підхід давав певні переваги для аналізу, однак і в ньому приховані ті ж вади поширеного принципу антитези «сатира – гумор» (у той час як гумор зовсім не обов'язково й не завжди протистоїть сатирі).

У збірці літературно-критичних статей «Любов'ю окрилений сміх. Українська радянська сатирична поезія на шляхах становлення і розвитку» В. Косяченко хоч і провів цікаві паралелі між класичною спадщиною українського літературного комізму (Г. Сковорода, І. Котляревський, С. Руданський, В. Самійленко, О. Вишня, С. Олійник) і сучасними письменниками (О. Ковінька, П. Глазовий та ін.), однак насправді повторив загальновідомі твердження й маловиразні підсумки попередніх студій.

Критична функція сміху, як і його позитивне ствердження, потенційно закладені у фольклорній сміховій традиції. Упродовж ранніх етапів історії людства сміх найбільш виразно виявляв себе як масовий і побутовий здебільшого у складі святкових ритуалів. У відомій книзі М. Бахтіна про Ф. Рабле «карнавальний сміх» осмислено вченим як досить істотну грань культури (передусім народної) різних країн та епох. Учений запровадив поняття «народної сміхової культури» для ідентифікації ролі й місця комічного в житті народу, зауважуючи при цьому, що сміх – це «особливий універсальний кут зору на світ, що бачить його інакше, але не менш серйозно, тому сміх так само прийнятний у серйозній літературі, як і серйозність». Науковець охарактеризував «карнавальний сміх» як «всенародний» (тобто такий, що створює атмосферу всезагального єднання на ґрунті

життєрадісного почуття), «універсальний» (спрямований на світ у цілому, у його одвічному вмиранні та відродженні, насамперед – на його матеріально-тілесний і одночасно святковий бік) і «амбівалентний» (що становить єдність утвердження невичерпних сил народу і заперечення всього офіційного як державного, так і церковного: всіляких заборон та ієрархічних настанов), а головне – як такий, що виражає й реалізує свободу та знаменує безстрашність народу. За масками веселих дійств карнавал як одна з найбільш стійких форм творення спорідненості почуттів демонструє народну силу й духовні вподобання. Карнавальному світовідчуттю, за М. Бахтіним, притаманна весела відносність, пафос змін й оновлень, релятивізація світу.

Отже, народний сміх наділений одночасно руйнівним і відтворювальним потенціалами. Ця діалектична спрямованість сміхової культури осмислена М. Бахтіним як амбівалентність народного сміху, універсальність узагальнень ученого переконливо доведена й працями інших авторів на давньоукраїнському матеріалі. Зокрема, амбівалентна сутність східнослов'янського народного сміху всебічно розглянута Д. Лихачовим, а згодом доповнена ним у співавторстві з О. Панченком і М. Понирком.

Спробу аналітично осмислити одне з найцікавіших явищ української літератури – «хімерну прозу» – як свідчення безупинності поступу суспільної свідомості, незнищенності традицій народної літератури здійснив П. Майдаченко в літературно-критичному нарисі «Комічне в сучасній українській прозі» (1990).

Монографія Н. Віннікової «Дискурс української літературної пародії» (2014) присвячена комплексному вивченню еволюції пародійного жанру в письменстві як цілісного художньо-естетичного явища з погляду функціонування, історичної поетики в його діалектиці впродовж літературного процесу XVI – початку XXI ст.

Означені наукові розробки засвідчують амбівалентність народного сміху, яка істотно впливала на писемну традицію античності, Середньовіччя, Відродження, із XVII ст. поступово почала втрачатися. Натомість приходить негативний, осудливий та викривальний сатиричний сміх новочасся. Однак художня література від народної традиції запозичує й позитивно-стверджувальну комічну стихію. Крім того, із втратою єдиної амбівалентної сутності демократичної сміхової культури комізм у письменстві набуває полярних відмінностей – заперечення і ствердження, які відокремлюються одне від одного, починають існувати осібно.

Нова українська література за посередництва «Енеїди» утверджувалась як така, що ідентифікувала комічну картину світу. Для України комічне слово було національно маркованим – і саме цим зумовлена його життєздатність і тривалість історичної долі. Йдеться не про творчість другорядних українських письменників XIX ст., епігонів І. Котляревського, які механічно копіювали його стиль, а про гумористично-сатиричний потенціал багатьох творів української класики, починаючи від Г. Квітки-Основ'яненка та його сучасників-байкарів, Т. Шевченка й Л. Глібова, й завершуючи гострою сатирою І. Франка, Лесі Українки та ін. наприкінці XIX – на початку XX ст.

Українська поетична гумористика ХХ ст. була здебільшого бранкою, як і народнопоетичне слово цієї доби. Попри заборону й знищення української думки радянським режимом, її сила виявилася невмирущою. Вітчизняна гумористично-сатирична поезія ХХ ст. свідчить, що це висока література народу-дисидента, народу-опозиціонера тоталітаризмові. Таким ставленням до завойовників і окупантів «він продемонстрував свій нонконформізм та вміння розпізнавати зло, правильно його оцінюючи...» (Є. Пащенко).

Окремі сатиричні твори антитоталітарного спрямування, які виникли у 90-х рр. ХХ ст., уже ставали об'єктом наукового осмислення. Проте комплексно, як єдиний ідейно-естетичний феномен, віршована сатира й гумор ХХ ст. ще не вивчалася. Новітні методики літературознавчого аналізу спонукають дослідників концептуально переорієнтувати ракурс мислення, розширити інтерпретаційний діапазон і науково об'єктивно оцінити цей масив нонконформістської поезії.

Актуальність роботи, крім вищесказаного, зумовлена також тим, що літературознавче осмислення проблеми переважно обмежується поодинокими публікаціями у фаховій періодиці. Однак жанр статті, відгуку, рецензії не дає змоги різнобічно дослідити проблему, що й продиктувало необхідність створення першого спеціального дослідження, покликаного системно-синтетично вивчити жанрово-стильові модифікації української віршованої сатири й гумору ХХ ст. на матеріалі творів українських митців «материкової» та діаспорної літератури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри видавничої справи та мережових видань факультету журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв у межах комплексної теми «Інноваційні освітні технології в контексті "Болонського процесу"» (державний реєстраційний № 0107U009541). Тему дослідження затверджено на засіданні Бюро науково-координаційної ради з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» при Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 3 від 29 квітня 2010 р.) та Вченою радою Київського національного університету культури і мистецтв (протокол № 08 від 19 грудня 2014 р.).

Мета дослідження – комплексно проаналізувати процес формування та розвитку української віршованої сатири й гумору ХХ ст., зокрема, жанрово-стильових модифікацій гумористики залежно від її конститутивних ознак, у системі літературних жанрів, стильових організацій, у взаємозв'язку з антитоталітарним дискурсом художніх творів поетів «материкової» України і діаспори.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- визначити й систематизувати наукові підходи літературознавців у дослідженні віршованої сатири й гумору;
- обґрунтувати жанрову типологію української віршованої сатири й гумору ХХ століття;
- висвітлити етапи процесу розвитку віршованої сатири й гумору впродовж ХХ ст., з'ясувати спадкоємні зв'язки та новаторство, а також специфічні риси кожного періоду;

- співвіднести генологічну свідомість українських сатириків зі світовою традицією;
- розглянути картину світу, проблему митця і влади в художній практиці українських сатириків у контексті антитоталітарного дискурсу;
- вивчити світоглядні засади й естетичні форми сатиричного відображення поетами радянської дійсності;
- висвітлити історію становлення та специфіку гумористично-сатиричної віршованої публіцистики в українській журналістиці ХХ століття;
- визначити місце та роль української гумористики в розвитку літературного процесу ХХ століття.

Об'єктом дослідження стала антитоталітарна проблематика в сатирично-гумористичних поетичних творах І. Франка, Лесі Українки, М. Вороного, О. Олеса, Б. Лепкого, П. Карманського, В. Самійленка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, В. Еллана-Блакитного, Остапа Вишні, М. Семенка, В. Чечвянського, Ю. Вухналя, Є. Маланюка, О. Ольжича, І. Багряного, І. Качуровського, М. Стельмаха, С. Олійника, Л. Первомайського, О. Ющенко, М. Понеділка, С. Ломачки, А. Юриняка, М. Годованця, В. Симоненка, Д. Павличка, І. Драча, П. Глазового, Д. Білоуса, І. Світличного, В. Стуса, Ю. Івакіна, С. Воскрекасенка, А. Косматенка, П. Ключини, М. Холодного, Г. Штоня, Г. Гайового, А. Мойсієнка, О. Ірванця, В. Неборака та ін.

Предмет дослідження – жанрово-стильові модифікації гумористично-сатиричної поезії українських митців ХХ століття в контексті антитоталітарного дискурсу.

Теоретико-методологічною базою роботи стали праці вітчизняних і зарубіжних учених: Р. Барта, М. Бахтіна, Ю. Безхутрого, А. Бергсона, П. Беркова, Т. Бовсунівської, Ю. Борєва, О. Веселовського, П. Волинського, М. Гончарука, Р. Гром'яка, В. Дончика, С. Єфремова, І. Зуба, Ю. Івакіна, Л. Кавун, І. Качуровського, В. Косяченка, В. Кузьменка, О. Лосєва, Ю. Лотмана, П. Майдаченка, Л. Махновця, Б. Мінчина, О. Михильова, Д. Наливайка, В. Новикова, Г. Нудьги, О. Потебні, Г. Сивоконя, П. Сороки, М. Сулими, Ю. Тинянова, А. Ткаченка, І. Франка, П. Шабатина, А. Щербини та ін.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, систематизації й узагальнення матеріалу, що дало змогу здійснити обробку літературних і літературно-критичних джерел, залучених до комплексного дослідження. Теоретико-методологічною основою роботи став системно-цілісний підхід до вивчення шляхів розвитку української віршованої сатири й гумору в ХХ ст. на історико-теоретичному та рецептивному рівнях, що зумовлено метою та характером дисертації. Системний аналіз як окремих творів, так і складних історико-літературних та естетичних явищ, а також компаративний, зокрема *порівняльно-типологічний* метод із пріоритетною увагою до тематологічного й жанрологічного аспектів аналізу віршованої сатири й гумору. При введенні в науковий обіг маловідомих текстів і найяскравіших зразків гумористично-сатиричних творів використовувались *описовий* метод; аналіз змісту творів

ґрунтується на *соціально-генетичному* методі; жанрова специфіка творів визначалася на основі *порівняльно-типологічного* методу; історико-функціональний аналіз використовувався під час дослідження гумористично-сатиричних творів як історико-літературного явища.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* на основі розлогого фактичного матеріалу комплексно осмислено жанрово-стильові модифікації української віршованої сатири й гумору ХХ ст.; висвітлено теоретичні питання жанрової типології вітчизняної поетичної гумористики та сатири, основні етапи її становлення й розвитку; теоретично обґрунтовано й осмислено найважливіші проблеми віршованої соціальної сатири як у класичній, так і в сучасній літературі, а також у публіцистиці; проаналізовано гумористично-сатиричний доробок окремих поетів-сатириків, які здійснили помітний внесок у розвиток цієї галузі творчості; на основі публікацій у журналах «Шершень», «Перець», «Слово і час» та «Літературний Чернігів» розкрито становлення української гумористично-сатиричної віршованої публіцистики; *удосконалено* принципи систематизації історіографії та джерельної бази з проблеми дослідження; у науковий обіг уведено маловідомі й невідомі архівні матеріали, історичні факти, що містять та ілюструють антитоталітарну спрямованість віршованої сатири й гумору українських митців ХХ ст. як «материкової» України, так і діаспори; *набуло подальшого розвитку* осмислення зразків епітафії, сонета, паліндрома та шахопоезії як сатиричних жанрів, а також визначення внеску їхніх авторів у розвиток вітчизняної гумористики.

Практичне значення одержаних результатів. Наукові висновки, рекомендації й пропозиції щодо різних граней досліджуваної проблеми, що виникли внаслідок виконаної роботи, мають не тільки теоретичне, але й практичне значення. Матеріали дисертації можна використовувати під час викладання спецкурсів «Питання історії, теорії і практики віршованої сатири та гумору», «Історія формування сатиричних жанрів в українській літературі» і «Особливості зображення в поетичній сатирі». Матеріали дисертації можуть стати додатковим джерелом інформації під час вивчення «Історії української літератури ХХ ст.». Крім цього, окремі розділи дисертації можуть бути використані поетами-сатириками в їх творчій діяльності.

Особистий внесок дисертанта в роботах, опублікованих у співавторстві. У колективних навчальних посібниках «Історія зарубіжної літератури ХХ століття» та «Історія української літератури ХХ – початку ХХІ століття», написаних у співавторстві (В І Кузьменко, М В Кузьменко та ін.), особистий внесок автора полягає в теоретичному опрацюванні та висвітленні творчості як окремих письменників-сатириків, так і загальної характеристики розвитку сатири й гумору в українському та світовому літературному процесі ХХ століття (7,8 др. арк.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації оприлюднено на наукових конференціях *міжнародного* рівня: II Міжнародна науково-практична конференція «Молодежь и наука: реальность и будущее» (Невинномиськ, 2009); III Міжнародна науково-практична конференція «Молодежь

и наука: реальность и будущее» (Невинномиськ, 2010); «Україна і світ: діалог мов та культур» (Київ, 2012 р.); «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2012 р.); «Б. Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки», присвячена 140-річчю від дня народження письменника (Тернопіль, 2012 р.); «Від І. Вишенського до О. Вишні та П. Глазового: розвиток гумору та сатири в літературі» (Київ, 2013 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2014 р.); VI щорічна Міжнародна наукова конференція «Літературний процес: на перехресті глобалізаційних викликів» (Київ, 2015 р.); та *всеукраїнського*: Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «Т. Шевченко і сьогодні» (Сімферополь, 2012 р.); «Соціальні комунікації: стан, проблеми, тенденції» (Київ, 2012 р.); «Література в контексті культурних студій» (Миколаїв, 2012 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Література і місто: художній поступ» (Луганськ, 2012 р.); «Український інформаційний простір у світовому контексті: набутки, проблеми, перспективи» (Київ, 2013 р.); «Прикладні соціально-комунікаційні технології» (Київ, 2013 р.); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Прикладні соціально-комунікаційні технології» (Київ, 2014 р.); «Український інформаційний простір у світовому контексті: набутки, проблеми, перспективи» (Київ, 2014 р.).

Дисертація обговорена й рекомендована до захисту на засіданні кафедри видавничої справи та мережових видань Київського національного університету культури і мистецтв (протокол № 09 від 29 травня 2015 року).

Публікації. Основні положення дисертації відображені у монографії, 30 одноосібних публікаціях автора, із яких 17 – у фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого МОН України, 5 – у фахових зарубіжних виданнях, 8 – в інших українських та зарубіжних наукових виданнях.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук «Українська літературна казка 70–90-х років ХХ ст.: сюжетно-образна структура, хронотоп» за спеціальністю 10.01.01 – українська література захищена в Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка у 2008 році. Матеріали кандидатської дисертації в тексті докторської не використано.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (901 позиція). Обсяг основного тексту – 387 сторінок. Загальний обсяг роботи – 463 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено міру її опрацювання в науково-критичній літературі, визначено об'єкт і предмет роботи, мету, завдання, аргументовано методи й теоретико-методологічну основу

дослідження, сформульовано наукову новизну, практичне значення дисертації, подано відомості про апробацію й публікації результатів дослідження, його структуру.

У першому розділі – **«Віршована сатира й гумор як літературознавча проблема»** – здійснено рецепцію літературознавчих праць, присвячених осмисленню питань сатири та гумору, узагальненню теорії та історії жанрів віршованої гумористики.

Підрозділ 1.1. – *«Українська гумористика та сатира в літературно-критичному дискурсі»* – висвітлює стан розробки проблеми, що складає джерельну базу дисертації.

Марксистська естетична теорія розглядала мистецтво сатири як художню об'єктивізацію особливого типу суперечностей самої дійсності – суперечностей нібито між новим, революційним, прогресивним, що мало, на думку її теоретиків, безмежні перспективи розвитку, і тим, що вже віджило, стало реакційним, але, всупереч самій логіці історичного процесу, його генеральному напрямкові, претендувало на свою життєздатність, на якесь місце в житті. Оскільки в сміхові прихований колосальної сили руйнівний, викривальний заряд, спрямований проти всього віджилого, реакційного, проти всього, що стало або стає гальмом для розвитку прогресивного, марксистська естетика вважала й сатиру грізною зброєю боротьби проти всього реакційного (читай – інакодумного. – О. Г), стверджуючи її «об'єктивний» зміст, її «тісний зв'язок» із реальним світом.

Відповідно до такого розуміння сатири соціалістична естетика інтерпретувала сутність і основні художні функції головного засобу цього виду мистецтва – сатиричного сміху – емоційно насиченої критики носіїв шкідливої, власницької моралі.

Про сміх, комічне в художній літературі написано багато досліджень (М. Бахтін, А. Бергсон, А. Бойчук, Ю. Борєв, Я. Ельсберг, О. Лук, А. Вуліс, Ф. Єфімов, А. Щербина, Л. Махновець, О. Михильов, Б. Мінчин, Г. Нудьга, М. Сиваченко, М. Сулима та ін.).

Витоки розробки естетики комічного сягають учення Платона (трактати «Філеб», «Бенкет») та Арістотеля («Поетика»). У Стародавньому Римі в осмислення категорії комічного чимало привніс Цицерон («Про оратора», «Про обов'язки»). В епоху Середніх віків сміх перебував поза межами офіційної ідеології. Раннє християнство засуджувало сміх (Кіпріан, І. Златоуст, К. Александрійський), оскільки йому притаманна лише серйозність. У зв'язку з розвитком комедійного жанру в епоху Відродження, а також завдяки перекладу «Поетики» Арістотеля європейськими мовами інтерес до теорії комічного зростає. Осмислюють проблеми комічного у своїх працях Р. Декарт, Б. Спіноза, Т. Гоббс та інші філософи. У трактатах Н. Буало «Про мистецтво поетичне» та Дюбо «Критичні міркування щодо поезії й живопису» висвітлені відмінності високого стилю (трагедія) та низького (комедія). Згодом естафету осмислення категорії комічного підхоплюють доба Просвітництва (Шефтсбері, Дідро, Лессінг, Вольтер) та романтизму (Шеллінг, Кант,

Шлегель, Гегель, Гейне, Шіллер). Теорії сміху присвячені праці А. Бергсона «Про сміх» та З. Фрейда «Дотепність та її відношення до безсвідомого».

Важливими щодо вивчення теорії та історії комічного загалом і сатири зокрема є праці В. Проппа, присвячені проблемам комічного в літературі й питанням ритуального сміху в російському фольклорі. Учений, виділяючи із різноманітних форм комічну сатиру, показує, що її психологічним еквівалентом є особливий вид сміху – «насмішливий сміх».

Концепція карнавального сміху М. Бахтіна (книга про Ф. Рабле вийшла 1965 р.) справила значний вплив на культурологію, мистецтвознавство й літературознавство за останні півстоліття, викликаючи й полеміку.

Поняття сатири не має однозначного тлумачення. Здебільшого її визначають як «безжальне, знищувальне переосмислення об'єкта зображення». Сатира виступає як «особливий ідейно-художній принцип зображення дійсності», що «дає ясну і сутнісно визначену оцінку зображуваного явища». Як «ідейно-художній принцип» сатира реалізується в різноманітних сатиричних жанрах – байці, баєчці, епіграмі, фейлетоні, памфлеті, пародії тощо.

В історично-літературній перспективі сатира виступає як особливий жанр чи навіть як окремий рід літератури. Як родове поняття сатири осмислюється в працях Я. Ельсберга, який, ґрунтуючись на тлумаченні походження родів поезії Арістотелем, окреслює низку рис, що відрізняють сатиру від лірики та епосу, до яких її часто зараховують. Ю. Борев також пропонує виділяти сатиру в окремий рід. А. Ткаченко в родово-видово-жанровому структуруванні сатири кваліфікує як «один із видів пафосу, підвид комічної (сміхової) тональності в усіх трьох родах».

Водночас побутує тлумачення сатири в ширшому, не лише утилітарному аспекті. Так, Ф. Шіллер у праці «Про наївну та сентиментальну поезію» розмежовує «патетичну» і «жартівливу» сатиру, першій із яких властива домінанта серйозного змісту, а другій – поетичної гри, хоча обидва типи залишаються в суті своїй критичними.

Сучасні науковці в питанні вивчення окремих жанрів гумору й сатири оперують поняттям метажанру. Так, з огляду на те, що літературна пародія трактується різними дослідниками і як «рід сатиричної поезії», і як «вид сатиричного викриття» тощо, Н. Віннікова в згаданій монографії продемонструвала також і спробу аналізу пародії крізь призму метажанрового утворення. Літературну пародію, поза сумнівом, можна аналізувати і як метажанр, проте дослідниця свідомо сконцентрувалася на її жанровості, вважаючи, що не варто розмежовувати жанр і метажанр лише на основі позародової спрямованості.

Спостереження над поетикою творів із яскраво вираженою гумористично-сатиричною спрямованістю та сучасне наукове уявлення про метажанр (М. Бахтін, Т. Бовсунівська, О. Галич, Н. Копистянська, Н. Лейдерман, Л. Фрізман) спонукає до думки про те, що віршована гумористично-сатирична поезія близька до метажанрового утворення. Про це свідчить основна функція поетичної гумористики – функція створення цілісного сатиричного образу, її стійкість,

особлива роль у ній сюжету та хронотопу тощо. Але порівняно з жанровою вона менш жорстка і є результатом більш високого ступеня абстрагування.

Проаналізований досвід вивчення віршованої гумористично-сатиричної поезії дав підстави стверджувати, що *це особлива метажанрова структура, специфічно художнє узагальнення творів переважно ліричного роду (почасти можливі зразки й епічного та драматичного родів), об'єднаних як тематично, високим ступенем абстрагування суспільно значимих ідей, так і предметом зображення, а також способом його художнього втілення в чуттєво-образній формі.*

У реферованому підрозділі також з'ясовується змістове наповнення понять «сатира» і «гумор» та їх відмінність.

Слово «гумор» вживається принаймні в трьох значеннях: 1) твори й жанрові різновиди гумористичної літератури; 2) почуття гумору; 3) форма критичного ставлення до дійсності, форма комічного осміювання. Це останнє значення є естетичною категорією, яка переплітається із психологічним поняттям «почуття гумору» і суміжними з ним поняттями («іронія», «дотепність» тощо).

Слово «сатира» має два значення: 1) жанри або жанрові форми (різновиди) сатиричної чи сатирико-гумористичної літератури; 2) форма критичного ставлення до дійсності, спосіб художнього зображення комічного і потворного в житті. Сатира – це викриття негативного через його різке висміювання з позицій високих суспільних ідеалів.

Гумор – це критика, яка не заперечує свого об'єкта, а сатира заперечує, оскільки є непримиренною критикою істотних вад і пороків, її об'єкти соціально істотні й ворожі, небезпечні для суспільства й людини. Тому вони й лежать здебільшого в площині суспільної (а не індивідуальної) психології. Отже, об'єкти гумору – елементарно-комічне, сатири – соціально-комічне.

У реферованому підрозділі розглядаються також виокремлені теоретиками сатири явища й поняття, які межують із сатирою та гумором (чи включаються в їх сферу): іронія, сарказм, гротеск, карикатура, парадокс, каламбур.

У підрозділі 1.2. – «Гумористично-сатиричні жанри поезії як об'єкт філологічних досліджень» – представлено аналітичний огляд різних кутів зору на проблему визначення явища гумору та сатири.

Інтерес науковців (як українських, так і зарубіжних) до питань гумору й сатири в плані їхнього творчого осмислення та функціонування у творчості окремих письменників і в національних літературах досить симптоматичний. Тільки в останній третині ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. з'явилася низка праць із теорії комічного: Ю. Борєв «Комічне, або Про те, як сміх карає недосконалість світу, очищає і оновлює людину та стверджує радість буття», В. Пропп «Проблеми комізму та сміху», А. Лук «Гумор, гострослів'я, творчість» та «Про почуття гумору і дотепність». Сатирі в національних літературах присвячені книги: М. Мендельсон «Американська сатирична проза ХХ століття», І. Медянцев «Англійська сатира ХІХ століття», В. Шевчук «Чеський сатиричний роман»; Л. Єршов «Сатиричні жанри в російській радянській літературі» та «Сатира і сучасність»; Д. Ніколаєв «Сатира Щедрина і реалістичний гротеск» та «Сатира Гоголя»; А. Михайлов

«Старофранцузька міська новела фабліо і питання специфіки середньовічної пародії і сатири»; О. Михильов «Французька сатира другої половини ХХ століття (соціально-ідеологічний аспект і поетика)» та ін. Л. Махновець у книзі «Сатира і гумор української прози XVI – XVIII ст.» запропонував досить розлогу типологію гумористично-сатиричних жанрів давнього українського письменства.

Із 90-х рр. ХХ ст. розпочалась публікація творів українських письменників із діаспори, а також їх дослідження (стаття І. Качуровського в «Сучасності» 1992 р. про гумор української еміграції та публікація в журналі «Визвольний шлях» розділу книги «Генерика й архітектоніка» – «Пародія, травестія, пародійна містифікація. Бурлеск», у якому автор наголошував на потребі розрізняти літературну пародію й сатиричний парафраз, травестію та бурлеск).

Ю. Ярмиш у навчальному посібнику «Жанри сатиричної публіцистики» (2003) вмістив розлогі характеристики байки, епіграми, фейлетону, памфлету, пародії та інших сатиричних жанрів.

В українській віршованій гумористиці створення комічного ефекту базується на такому багатоаспектному явищі, як гумор. Якщо механізми створення гумору на сьогодні вже ґрунтовно вивчені (М. Бахтін, Ю. Борєв, Т. Любимова, М. Мінський, Г. Почепцов, В. Пропп, С. Атардо, М. Рішель та ін.), то визначення ролі окремих мовних одиниць у процесі створення гумористичної тональності художнього тексту вимагає подальшого розгляду.

У реферованому підрозділі висвітлюється також специфіка таких жанрів гумористики й сатири: байка на перехресті критичних суджень; еволюція жанру баєчки; гумореска та фейлетон у літературознавчих вимірах; розглядаються жанри памфлету, шаржу, усмішки, сатиричної афористики в історії української гумористики; запропоновано дискурс української літературної пародії, типологію епіграми, осмислено епітафію як сатиричний жанр та жанрово-стильові модифікації в жанрі поеми.

У другому розділі – **«Митець і влада в жанрово-стильовій парадигмі української віршованої сатири й гумору кінця ХІХ – першої половини ХХ століття»** – простежено опозиційність творчості М. Вороного, О. Олеся, Б. Лепкого, В. Самійленка, П. Карманського, В. Еллана-Блакитного, В. Сосюри, О. Вишні та інших сатириків до владних структур та їхньої діяльності крізь призму ідейно-тематичних пластів і жанрово-стильових модифікацій.

У підрозділі 2.1. – *«Жанрово-стильові модифікації віршованої сатири й гумору кінця ХІХ – початку ХХ ст.»* – здійснено аналіз жанрово-стильових модифікацій української віршованої сатири й гумору в системі гумористично-сатиричних жанрів кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Віршована сатира й гумор М. Вороного проаналізована крізь призму інтертекстуальних зв'язків із сатирою Т. Шевченка. Зокрема, висвітлено цикл М. Вороного «Гуморески»: сатиричні вірші, «безголові» сонети, експромти, епіграми й твори інших гумористично-сатиричних жанрів.

Гостре жало сатиричних творів М. Вороного було спрямоване не тільки проти українських лжепатріотів. Його цікавили загальноросійські проблеми періоду

царювання останнього з Романових, обурювало фарисейство буржуазних партій, їхнє прислужництво урядові й миттєва флюгерна переорієнтація.

В обсяг хисту М. Вороного входили й гумористичні твори, що не користувалася в добу попередньої поважно-серйозної поезії всіма «правами громадянства» (цикл «Гуморески» включав і «віршовані дрібниці», за словами О. Білецького). Це, зокрема, експромти: *«Nie wolno! Слово це холодне і пекуче...»*; «безголові» сонети: *«Ось вам сонет, що зветься «безголовий»* та ін.

Доповнювали цикл «Гуморески» епіграми «Камо?», «Молитва». Експромти, «безголові» сонети, епіграми – найбільш експресивно марковані жанри літератури. Але, коли емоційно-експресивний струмінь «усності» поєднується з не менш експресивною сатирою експромту чи епіграми, починають діяти інші закони поетичної мови, що знаходять свої оригінальні форми вже у «фіксованому» висловленні – тексті. До ознак «експромтності» поезій М. Вороного дисертантом зараховані насамперед вияви експресивного слова в тексті, гра слів, експресія від синтезу жанрів: експромту з пародією, та від накладання епіграми на тексти народних пісень (орієнтація на асоціативне мислення слухача) тощо.

Засіб інтертекстуальності, тобто обігрування «чужого слова», імітація офіційної лексики, пародіювання імперської казуїстичної фразеології («Кавказ»), одним із перших у вітчизняному письменстві започаткував Т. Шевченко. Отже, можна стверджувати про певні інтертекстуальні перегуки М. Вороного з видатним попередником у літературі.

Продовження інтертекстуальних зв'язків поезії М. Вороного з творчістю Т. Шевченка – «трагедійно оптимістичний» малюнок «На Тарасовій панахиді». Зміною дактилічного ритму й вигадливим римуванням, немов сумними кадансами панахидних співів, вірш ідентифікував ідею вірності бунтівній силі видатного попередника – *«Всі поривання, // Думи і мрії // Вилити грізно в діла голосні!»*. Її вірним спадкоємцем показав себе М. Вороний – автор не лише громадянської лірики, а й гумористично-сатиричної поезії.

У підрозділі вміщено й «Дискурс гумористично-сатиричної спадщини Олександра Олесь». У дуже непростих умовах еміграції О. Олесь уклав окрему збірку сатиричних віршів «Перезва», яка побачила світ під псевдонімом В. Валентин (Відень, 1921). М. Неврлий стверджує, що «сатира "Перезви" породжена хаосом і якоюсь розгубленістю першої хвили еміграції після падіння УНР».

Усі свої сатиричні твори іще з київського періоду О. Олесь підписував переважно псевдонімами Валентин або Вовк. Через два роки книга була перевидана в Україні під назвою «Емігрантська перезва». Слово «перезва» означає частину народного весільного обряду, під час якого учасники по дорозі до дому нареченої співали веселі, сатиричні пісні: *«Вчора справили весілля, // А сьогодні на похмілля // Ми справляєм перезву»*. У радянському літературознавстві дослідники повинні були «директивно» взяти на озброєння не зовсім коректний погляд на «Перезву» як на сатиричне розвінчування всієї «петлюрівської» еміграції в цілому. Однак і сама еміграція не була однорідним явищем, та й об'єктів сатири в збірнику значно більше – відповідно до кількості заклятих ворогів і недругів України, починаючи від

білогвардійців. В іронічно-сатиричних тонах поет відтворив стан і діяльність різноманітних політичних угруповань української еміграції, відірваність колишніх вождів від справжніх потреб народу.

Сатирик гостро розкритикував і прояви користолюбства й егоцентризму, «рідний демократизм», який «з хамством нашим зрісся» в емігрантському середовищі. Достовірність фактів поєдналися в сатиричних віршах О. Олесь з багатством вигадки, художніми умовностями, гострою критичністю погляду на певні емігрантські кола й одночасно повним неприйняттям радянського тоталітаризму (вірш «Журавлі»: птахів, як і тих, хто захоче повернутися додому, може «очікувати ЧК»: «*Летять до рідної землі... // Що їх чекає? Чи ЧК?..*»).

Крім сатиричних віршів, О. Олесь написав також для театру комедію на чотири картини «Ревізор із Кам'янця», трагікомедію «Народний суд», фарс «Буржуї» – «реакцію індивідуальної авторської свідомості і колективного сприйняття персонажами» (В. Погребенник), несправжніми «буржуями», жовтневого перевороту й приходу до влади нової найпередовішої партії – «людожерів». Також із-під пера О. Олесь вийшов ряд водевілів і шаржів («За Мюллером», «Патріот», «Черговий концерт» та ін.).

В останній рік життя поет опублікував «Алфавіт віршами, написаний для сина», – жартівливу, веселу азбуку й одночасно сумні вірші – жаль про життя, котре проходить, неначе сон, про величний Дніпро, про радощі єднання душі людської з природою.

Окремий пункт підрозділу розкриває специфіку гумору в поетичних творах Б. Лепкого, поета сумної тональності, який заперечував розважальне комікування. Комічне в нього утверджувало практичний раціоналізм, здоровий глузд. Найбільш відповідним персонажем для висміювання людських вад виявився фольклорний стереотип дурня, який втілювався в багатьох творах Б. Лепкого: «Нездапа п'ятка», «Підписався», «Мишка. Казка для дітей; для малих і великих». У гармонії з природною веселістю гумористичні твори Б. Лепкого сповнені критицизму, який виражений за допомогою різних засобів, починаючи з іронії, дотепу й закінчуючи сатирою чи навіть сарказмом. Безжурний, розважальний, безпредметний сміх неприйнятний для Лепкого, який намагався специфічними засобами створити панораму сучасного йому суспільного, політичного й духовного життя.

В окремих творах Б. Лепкого сатирична візія є домінантною. Скажімо, повість «Орли» написана на основі розгортання напіванекдотичного епізоду з української історії часів панування Москви.

Гумористично-сатиричні поезії Б. Лепкого були непересічним явищем в історії української літератури початку ХХ ст. Митець увібрав прикметні риси українського народного сміху: його лагідність, доброзичливість, його колючість і нищівність, коли він стосується лихих людей. Письменник виробив форми комічного (діалогізм, існування мови як системи символів та ін.), які й нині побутують в українській літературі. Сміх Б. Лепкого витікає не із прагнення митця до комічного як до самоцілі, а із зображення реальних людських вад, із типових

обставин життя. Таким чином, «сміховий» світ Б. Лепкого ґрунтується на поєднанні засад реалізму, модернізму та української сміхової культури.

Розглянуто в підрозділі й гумористично-сатиричні твори В. Самійленка. Письменник насамперед виступав у літературі як пародист. У студентські роки написав низку пародій на російських поетів, пізніше включав пародії на віршовані твори до своїх комедій і прозових творів.

Це передусім пародії на вірш М. Лермонтова «Пророк» і на поему О. Пушкіна «Песнь о вешем Олеге». Метою В. Самійленка було не жартівливе наслідування цих велетнів російської поезії, а сатира на певні явища літературного життя в Україні. Те, що було логічно в М. Лермонтова, як, наприклад, утеча романтичного героя в пустелю, посипання попелу на голову, звертання до сил природи, звучить у пародії В. Самійленка комічно, хоч пародист змальовує те ж явище – відчуженість поета від своїх ближніх. У даному випадку романтична самоіронія перетворюється на реалістичну сатиру. У «Пісні про віщого Василя» події доби Київської Русі перенесені в сучасність, але комічний ефект виникає не стільки з анахронізмів, як із комізму персонажа. Київський цензор Рафальський веде бій не проти реального ворога, а проти уявного – проти української літератури, яку намагається знищити за будь-яку ціну. За це він покараний: не тільки втрачає службу, як це сталося в дійсності, а гине.

Будучи учнем Мольєра, твори якого, зокрема комедію «Тартюф», він переклав українською, В. Самійленко написав фарси – «жарти» та комедії, у яких використано комічні засоби світового театру. Найбільш вдалою серед них є комедія «Дядькова хвороба». Як у Мольєра, недоліки головного персонажа, що, на перший погляд, виглядають невинними пристрастями, повертаються проти нього та його родини. Йдеться тут про захопленість писати вірші, підказані українським фольклором і поетами-романтиками. Однак герой не розуміє внутрішньої логіки певних мотивів з його зразків, і вірші нездари безглузді. На це вказує його небіж Іван, який виконує в п'єсі роль резонера, рупора автора. Як у Мольєра, позитивні персонажі діють у такий спосіб, щоб вилікувати персонажа від його «хвороби». У творі наявний і політичний аспект: Іван «виліковує» дядька тим, що вказує на те, що влада не любить, щоб писали вірші, ясна річ, українські, бо це відволікає людей від землеробства. До речі, «представник» цієї влади, писар, сам пише вірші, але російською мовою. Типовим для української літературної традиції є використання в цьому творі моделі п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». Комічне використання цієї моделі полягає в тому, що дівчина, яку батько хоче видати за чиновника, не бідна, без посагу, а донька багача-хуторянина, але батько загрожує позбавити її посагу, бо писар обіцяв надрукувати його вірші й похвалив нездари за них; засліплення віршуванням примушує його забути про почуття своєї дитини.

У добу, коли виступав у літературі В. Самійленко, уже утворилася міцна реалістична традиція, яка уможливила різке відокремлення стильових рівнів, висміювання алогізмів, гротеску, нелогічності як бурлеск, навіть як ознаку бездарності. У цьому полягає заслуга В. Самійленка як пародиста, який використав цю обставину для очищення української літератури від епігонства.

У підрозділі вміщено також аналіз віршованої сатири й гумору П. Карманського, одного з лідерів «Молодої музи». Найповніше сатиричні вірші П. Карманського представлені в збірці «Al fresco» (Львів, 1917). Поет створив цикл дошкульних сатиричних творів про діячів УНР і ЗУНР, який став новою збіркою. Серед сатиричних образів «Al fresco» найбільш колоритними є «земляки» – збірний типаж українського емігранта. Він типологічно близький до образів із поеми Т. Шевченка «Сон», послання І. Франка «Сідоглавому», віршів В. Самійленка «Твердий русин», «Патріот Іван». Однак специфіка цього образу в Карманського полягає насамперед в емігрантському забарвленні, оскільки вони зустрічаються в Італії («Земляк у Венеції»), в Австрії. Сатиричні типи збірки «Al fresco» взяті автором з українського емігрантського середовища у Відні, постійні чвари яких призводили до розколу серед українців, взаємних провокацій. Особливо колоритно образ свого «земляка», тип ура-патріота змальовано у вірші «Ессе вір», де після виснажливих роздумів цей «українець» *«Потім нараз здригнувсь – розперся у фотелю – // Обтер з чуприни ніт – // зітхнув – і задрімав»*. «Українська балада» в якості епіграфа містить рядок із «Вільшаного короля» Й.-В. Гете й нагадує цей твір за багатьма формальними ознаками (діалогічна побудова), але конфлікт переведено в соціальну площину. Вірш порушує також проблему самотності художника в суспільстві, оскільки його утримує й не розуміє ні народ, ні виразник його ставлення – «батько-українець».

До збірки «Al fresco» увійшло також і декілька гуморесок: «Ідилія», «Осел і статуя Венери», «Жаби» та ін. Ідилія – одна з основних форм буколістичної (пастухівської) античної поезії; у переносному значенні – сімейне життя без сварок і турбот. П. Карманський у своїй «Ідилії» змальовує селянський пейзаж, зображує корову на фоні чудесної природи, квітів і трав.

Гостре жало сатири в гуморесці «Осел і статуя Венери» спрямоване проти вдаваних поціновувачів прекрасного, бездарних критиків, які оцінюють твори мистецтва, виходячи винятково зі своїх фізіологічних потреб.

Підрозділ 2.2. – «Доба “розстріляного відродження” в українській поезії: сміх крізь сльози» – присвячено характеристиці творчості поетів-сатириків періоду 20–30-х рр. ХХ ст. як «материкової» України, так і в екзилі. Зокрема, висвітлюються особливості жанрової еволюції сатиричної поезії В. Еллана-Блакитного, поетичної гумористики й сатири В. Сосюри, а також поетів-«пражан» та ін.

За життя В. Еллана-Блакитного вийшло три збірки сатиричних творів: «Нотатки олівцем» (1924), «Радянська гірчиця» (1924), «Державний розум» (1925). Тематично цю віршовану сатиру розділяють на політичну, соціальну та побутову. Її вістря спрямоване проти ворогів людства, душителів свободи, мілітаристів («Початок», «Східна казочка», «Тиша в Гамбурзі», «В звірячий світ»). Досить гостро виступав поет і проти «внутрішніх» соціальних і побутових недоліків – проти казнокрадів («Директор та Черв'як»), бюрократів («Реклама»), нечесних людей («Злодій»), бездарних учених («І моя кримська посмішка»). Сатирик розвінчував і висміював чиновників, які спотворювали рідне слово, захищав українську мову

(«Сквернословіє»). В. Еллан-Блакитний відчував небезпеку русифікації, проявів українофобії, нехтування національних інтересів України.

В. Блакитному належить також чимало пародій на літературні теми, які він підписував псевдонімом Маркіз Попелястий. Переважно ці твори присвячені тим поетам, чию суспільну позицію та естетичну платформу письменник не сприймав: О. Олесю, Надії Кибальчич, В. Алешку, Гео Шкурупію, М. Семенку, М. Жуку, Г. Чупринці та ін.

Писав він і дружні пародії-усмішки на своїх прихильників, однодумців, висловлюючи до них свої симпатії: пародії на С. Черкасенка (Стаха), О. Вишню, П. Тичину, В. Сосюру, І. Кулика, В. Поліщука, Я. Мамонтова, Гео Шкурупія; дружні шаржі на О. Довженка та ін., а також на членів редколегії та авторський колектив журналу «Червоний Шлях», літературні угруповання «Плуг», «ГАРТ» тощо.

Серед сатиричного доробку В. Еллана є твори, написані в жанрі байки: «Про невістчину спідницю», «Весняна басчка», «Венера контрагентом», «Гра», «Директор і хробак» та ін. Здебільшого це сюжетні зарисовки з натури. Усі вони створені на основі конкретного матеріалу, який автор спостерігав на власні очі або ж вичитав інформацію у радянських газетах.

В. Сосюрі як одному з найяскравіших українських ліриків ХХ ст. була притаманна стихія вірша, елегії, балади, поеми. Писав він і прозу (роман «Четверта Рота»). Однак досі ще в літературознавстві не було праць, присвячених вивченню гумористично-сатиричного струменя у творчості «першого поета в Україні» (М. Рильський). В. Сосюра працював і в сатиричних жанрах (байка «Осел і Соловей», епіграми на М. Бажана, на академіка І. Білодіда та ін.).

«Сатиричний пафос, епіграматичний стиль» (В. Погребенник) стали в нагоді В. Сосюрі також і при гострому викритті злочинних «вождів» країни й культури, літераторів-кон'юнктурників у поемі «Розстріляне безсмертя» (1960). «Героєм» поеми став і П. Г. Воробйов – колишній начальник Укркниготоргу, «заслуги» якого в скороченні накладів україномовних видань і дістали належну оцінку В. Сосюри.

Проведений аналіз дозволив стверджувати, що традиційне уявлення про В. Сосюру як про винятково ліричного поета, «ніжного і тривожного», варто розширити ще й за рахунок його поетичного сатирикону. У художньому доробку митця були непересічні гумористично-сатиричні твори різних жанрів: байки, епіграми, поеми із сатиричними вкрапленнями тощо.

Помітний слід у розвитку віршованої гумористики й сатири доби «Розстріляного відродження» залишили представники «Празької школи». Сатирична творчість «пражан» була спрямована здебільшого проти фальшивих патріотів України, незалежно від того, по який бік кордону вони перебували. Віршована сатира Є. Маланюка та О. Ольжича містить жанр послання, жартівливого й сатиричного вірша, епіграми та поеми, підпису під карикатурою та ін.

У підрозділі 2.3. – *«Новаторство Остапа Вишні-сатирика та вплив письменника на становлення віршованої гумористики 20-х років ХХ століття»* – здійснено аналіз гумористично-сатиричних творів О. Вишні, уміщених на сторінках українських газет і журналів, а також окремих видань 20-х рр. ХХ ст. Зокрема,

висвітлено специфіку таких жанрів, як «реп'яшок», усмішка, фейлетон, пародія та інші у творчому доробку письменника.

З ім'ям О. Вишні пов'язане поглиблення духовного потенціалу української сатири та гумористики. Саме завдяки його творчості вони зберегли й практично утвердили принцип спадкоємності, органічного зв'язку з класичною літературою – з досвідом І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Гоголя, С. Руданського, І. Франка, Лесі Українки, М. Вороного, В. Самійленка та інших у галузі сатири й гумору. Бути все життя безпартійним – у вік партійної всемогутності й тиранії, гумористом – у вік жахів, кепкуном – у часи сліпого фанатизму, гуманістом – у вік масових організованих злочинів і людоїдства. «Щоб, зрештою, стати „блазнем” з авторитетом, популярністю і моральною відповідальністю президента, а з правами в'язня концтабору», – так визначив роль Остапа Вишні в розбудові самосвідомості українського народу відомий літературознавець Ю. Лавріненко.

Підрозділ 2.4. – *«Віршована сатира й гумор періоду Другої світової війни»* – присвячено аналізу поетичної сатири періоду Другої світової війни. Зокрема, висвітлюється роль О. Довженка у розробці жанру сатиричної радіоепістоли, розкриваються традиції «Листування запорожців з турецьким султаном» у творчості українських поетів (М. Бажан, А. Малишко, С. Воскрекасенко, Б. Палійчук та ін.). Розглядаються також творчість Л. Первомайського – одного з авторів «Агітаційно-сатиричних вікон», колективні сатиричні твори («Іван Гвоздьов на фронті», «Гнат Кудря – партизан») поетів-фронтовиків.

Підрозділ 2.5. – *«Здобутки і втрати української гумористики в післявоєнне десятиліття»* – присвячено аналізу розвитку поетичних гумористично-сатиричних жанрів у післявоєнні роки.

На розвитку сатири перших повоєнних літ, як і в 30-ті роки, згубно позначилася політика партії з її настановами, регламентаціями та приписами. Проте життєвою та художньою свіжістю вирізняються в потоці інших гумористично-сатиричних видань віршовані збірки С. Олійника. Дедалі успішніше виступають у жанрі сатиричної поезії С. Воскрекасенко, Д. Білоус. У жанрі сатиричного вірша, алегоричного оповідання, що поєднувала також елементи байки й казки, у жанрі власне байки виступав В. Іванович (збірки «Свиня на пасіці», 1950; «Низенько кланяємось!..», 1953; «Рекомендована Лисиця», 1954) та ін. У жанрі байки, з її традиційними алегоризмом і поетичною епічністю, працювала чимала когорта сатириків – П. Сліпчук (збірки «Байки», 1950; «Як дбаєш, так і маєш», 1955); М. Білецький («Розмова по щирості», 1953); В. Лагоза («Байки», 1955); М. Яровий («Одверто кажучи», 1955); І. Манжара («Гірка правда», 1956); Ю. Кругляк («Хрін і Лаврін», 1956; «Коротко кажучи», 1969); П. Красюк («Байки та гуморески», 1957); П. Шабатин («Терниця», 1959). Відбувши заслання в сталінських таборах, повернувся до праці в жанрі байки М. Годованець («Байки», 1957, 1960; збірка «Осел на хаті», 1958).

Віршована сатира й гумор в 50-ті роки ХХ ст. засвідчила певне розмаїття художніх форм, жанрових різновидів. Це гумористичний і сатиричний вірш, віршований фейлетон, байка; сатиричний вірш-послання («Листи до президента»

С. Воскрекасенка), віршована мініатюра, пародія, шарж, епіграма (збірка пародій О. Жолдака «Відколювання номерів», 1960). Менше уваги приділялося сатиричній поемі, якщо не брати до уваги кілька невдалих творів цього жанру, варто згадати гумористично-іронічну поему С. Воскрекасенка «Подолання відставання».

У третьому розділі – **«Антитоталітарне спрямування української віршованої сатири та гумору 60–90-х рр. XX століття»** – розглядається сатиричний доробок В. Симоненка, Д. Павличка, І. Драча, М. Холодного, П. Глазового, Г. Штоня, гумористично-сатиричні твори в постмодерному дискурсі та віршована гумористика для дітей.

У підрозділі 3.1. – *«Еволюція жанрів епітафії та казки у творчості Василя Симоненка»* – з'ясовано специфіку жанрів байки, епітафії та казки у творчості поета-шістдесятника.

Канонічний жанр байки В. Симоненко наповнив новим змістом. Так, у вірші-байці «Суд» поет вибудував сюжет твору за принципом парадоксу й такої форми художньої артикуляції, як інтертекстуальне вкраплення. Уже сам заголовок вірша налаштував читача на рецепцію традиційної теми правосуддя в дусі байок П. Гулака-Артемівського чи Л. Глібова. Однак у творі Симоненка «судовий процес» аж ніяк не повертає у традиційне русло: читач заінтригований, його цікавість наростає: кого ж судять? *«– Вона чужа, – параграфи сказали, // – Вона не наша, – мовив циркуляр. // – Нечувана, – примітки пропищали. // І в залі знявся лемент і базар»*. Виявляється, *«Вона – новою думкою була»*.

Персонаж міні-байки «Годинник» бідкається, що як тільки він зупиниться, то замре й час, *«І всесвіт пропаде!»*

У жанрі класичної байки написано також вірші «Хміль на Дубі», «Вовк-миротворець», «Мудра Паляниця».

Серед гумористично-сатиричного доробку В. Симоненка виокремлюється «Низка епітафій» (назва розділу з другої збірки поета «Земне тяжіння», 1964) – своєрідний паноптикум антигероїв: тут і хабарник, і брехун, і ледар, і злодій, і бюрократ, і багато інших персонажів-«покійників» (любителів указівок, наклепників, холоуїв тощо), які, на жаль, у реальній дійсності «живіші від живих» людей ще й до сьогодні.

У «Казці про Дурила» В. Симоненко виступив проти монополії будь-якої особи чи групи осіб на істину, яка обертається відходом од тієї ж таки істини. Він саркастично висміяв бюрократичну армію чиновників, що засіли за паперовими горами й чорнильними морями та ще й прагнули повчати всіх.

Прочитавши на граніті «Заповіт засновника раю», Дурило по-казковому «наївно» замислився: *«Якщо йому правда – ріднесенька мати, // То нащо ж йому п'яти лизати? // А якщо йому люба лизня, // То його ненька – брехня?»*.

У сатиричному поетичному доробку В. Симоненка – байки, «парубоцькі» вірші, жартівливі «вірші-грашки», казки-притчі, мініатюри, епітафії, «жартівливо-пасторальні посвяти», віршовані листи-експромти та інші сатиричні жанри, що з'явилися на основі глибокого вивчення митцем фольклору, творчості вітчизняних і зарубіжних майстрів-сатириків, на основі осмислення реальної дійсності.

Підрозділ 3.2. – *«Жанр сатиричної притчі в поезії Дмитра Павличка»* – присвячено аналізу еволюції одного з канонічних жанрів – жанру притчі в поезії Д. Павличка. Висвітлюється художня специфіка притчових творів, із різних літературознавчих джерел наводяться дефініції притчі. Акцентується увага на розвитку Д. Павличком поетичних традицій І. Франка, у тому числі й у царині сатири та гумористики, зокрема й притчописання.

У підрозділі аналізуються сатиричні твори поета означеного жанру: «Притча про братерство», «Чума», «Ввічливі раби», «Колонізатори» та ін. Усі вони мають антикремлівську й одночасно антиманкуртську спрямованість, оскільки містять саркастичні роздуми про специфіку ментальності українського народу, коли чи не кожен його представник «ввічливо» не помічає або не хоче бачити тих столітніх утисків від північної держави-сусідки, сприймає як належне трагедію голодоморів, Гулагів, Чорнобилів та геноцидів.

Унаслідок проведеного дослідження дисертант робить висновок про те, що жанр притчі у творчості Д. Павличка зазнав значної еволюції: від канонічної форми до гумористично-сатиричних модифікацій. Зокрема, сатиричні притчі поета – це ще одна грань творчої індивідуальності митця. Д. Павличко вміє розглядати світ об'ємно, відчувати повноту життя, прагнучи до осягнення найтонших виявів реальної дійсності, зокрема й сміхової української народної культури. Його сатиричні притчі інтелектуально наповнені сучасним змістом, експресивні за висловом, напрочуд злободенні.

У підрозділі 3.3. – *«Жанр гумористично-сатиричної балади в поезії Івана Драча»* – висвітлюються твори І. Драча баладного жанру з яскравою іронічною та сатиричною тональністю.

У другій половині ХХ ст. досить популярними були соціально-побутові балади, що засвідчив насамперед поетичний доробок І. Драча. Одна з його книг якраз і називалася «прозаїчно» – «Балади буднів» (1967). Автор зробив це свідомо, заземлюючи традиційний баладний пафос («Балада про випрані штани»).

В атмосфері заборон, доносів і репресій письменник звертався в поезії до сатиричних жанрів, прагнучи зафіксувати добу «заморозків» у творах інакомовних. Адже у відкритому друкованому сатиричному вірші антитоталітарного спрямування радянська цензура ніколи б не пропустила.

Після п'ятирічного мовчання автора завдяки його інакомовності 1972 р. побачила світ збірка «До джерел», яка засвідчила не лише поетову «Причетність планетарну» (так називався один із її віршів, присвячений пам'яті трьох космонавтів), а й причетність до українського пракорення. Саме тут були оприлюднені «Балада про генеалогію», «Балада про Кармалюка» та інші балади.

Баладний жанр у І. Драча насичений науковими проблемами та відповідною термінологією («Жартівлива балада про теорію відносності», зовсім не жартівлива, а підкреслено експериментальна «Балада про ДНК»). Кожне освоєння нової життєвої галузі, у даному випадку нової галузі науки, становить для дослідників поезики принциповий інтерес. Тут особливо видно зумовленість форми новим змістом, новою тематикою. Звідси й нові якості форми, нова лексика, нові засоби образності.

Окремі балади І. Драча, на думку С. Крижанівського, можна розглядати як своєрідні психологічні етюди, наприклад, «Циганську баладу». У цілому ж у баладних творах І. Драча помітне значне оновлення жанру, наповнення форми балади новими мотивами.

Жанр іронічної балади культивувався й іншими поетами («Жартівлива балада про Таїншого» В. Коржа, «Балада про вогонь і принципи» Б. Олійника та ін.).

Підрозділ 3.4. – «Гротескно-узагальнена картина патологічного світу в сатиричній поезії Миколи Холодного» – присвячено аналізу поетичної сатири М. Холодного.

Радянська цензура дуже ретельно вивчала кожен його поетичний рядок і не давала дозволу на публікацію навіть модерністських творів. Так, вірш «Один-два» (Уривок із поеми «Любов») було підшито до авторської кримінальної справи як антирадянський документ. Така ж доля спіткала й вірш-експеримент «Формула шлюбної ночі (Симфонія)», який цензори кваліфікували як «шифrogramу в ЦРУ і теж підшили до справи»: « $C_2H_2ON(1\text{ кг}/2) // 1 - O // C_{19}H_{28}O_2 + C_{18}H_{22}O_2$ ».

Однак, попри заборону друку, вірші М. Холодного поширювалися в копіях і сприймалися реципієнтами як модерна сатира на радянський тоталітаризм, оскільки побачити в цих текстах «наклепи на комуністичну партію чи уряд» могла лише людина з хворобливою уявою чи мало не до смерті залякана режимом. У сатиричній мініатюрі «Підозрілий дивиться» поет зауважив щодо цього: «Зацвіла акація. // Мабуть, провокація».

Гротескним твором, що викривав антиукраїнську владу вже в умовах розбудови незалежності в Україні, стала травестія «Стара пісенька на новий лад» – сатирична переробка популярного гімну місту на Дніпрі «Києве мій» (слова Д. Луценка, музика І. Шамо). Кожна строфа відомого твору під пером сатирика перетворюється на заперечення новітніх «досягнень» столичної влади. Саме тому риторичне питання-анафора з пісні «Як тебе не любити, Києве мій?» перефразовується на гротескну анафору «Як же тебе любити, Києве мій?», яким закінчується кожна строфа травестії М. Холодного: «Хочеш шикарно жити – // Красти умій. // Як же тебе любити, // Києве мій?» тощо.

За аналогічним принципом «свідомого деформування» дійсності, гротескного травестування створені й інші пісні-травестії М. Холодного – «Застільна для зведеного хору премієдавців» («Ми вождем лизали попи, // Бо на те вони вожді...»), «Колгоспні співанки» («Хоч працюєм тяжко – // дякуєм закону, // що дозволив пляшку // мати за ікону...»), «Колискова дітям до 70-ти» та ін.

Останньою прижиттєвою книгою М. Холодного стала збірка «Сто перший кілометр (З неопублікованого)» (2004). У книзі вміщено й вірш-травестію «Братія веде (майже за Павлом Григоровичем)», який у 90-х рр. ХХ ст. поширювався лише в «самвидаві». Якщо П. Тичина в більшовицькій партократії, що нероздільно керувала суспільством, убачав ідеал колективного управління, а тому, застосовуючи високий стиль, наголошував, що «партія веде» радянський народ до щасливого майбутнього, то «колективний правитель» М. Холодного, названий «братією», характеризувався

як *«швидко вихрещені зеки»*, які *«нас від влади до Ревеки гонять нагаєм»*, *«бандюги, наркомани»* та інші декласовані елементи.

Кожній строфі з поезії П. Тичини в травестії М. Холодного відповідала аналогічна за формою, однак діаметрально протилежна за змістом сатирична строфа, завдяки чому й створювався саркастичний ефект. У гротескній травестії *«Братія веде»* простежується наскрізна ідея: хоча в умовах розбудови незалежності в Україні влада й змінилася, однак вона не стала народною, тим паче – національно свідомою. Означена ідея є провідною й у інших травестіях книги – *«Фарбований лис (перечитуючи класиків)»*, *«Остерські коломийки (Світлій пам'яті ст. 62 КК УРСР)»*, *«Антитези»* тощо.

Поетичній сатирі М. Холодного притаманний насамперед викривальний характер, гіперболізація та гротескність художніх образів. Гротескний «сміховий» світ М. Холодного ґрунтується на поєднанні засад реалізму, модернізму та української сміхової культури.

У підрозділі 3.5. – *«Жанрові модифікації байки у творчості Павла Глазового»* – розкривається специфіка байкарського доробку гумориста, а також інші жанри віршованої сатири та гумору.

Досить оперативно відгукувався П. Глазовий на реалії сьогодення, висміюючи у своїх творах і «вельми народних» депутатів, і навіть президента з його оточенням. В одній із гуморесок ідеться про те, як Тарас Бульба (у гумориста є ціла поема про пригоди та різні метаморфози нашого прашура в сучасних умовах) балотувався в депутати і як зіткнувся з компроматом. Висновок був по-козацькому прямолінійним: *«Піду просить пробачення перед козаками. // Не хочу я з придурками битись кізяками»*.

Поетові-сатирику вдалося віддзеркалити у творах епоху тоталітаризму періоду її занепаду, як і добу розбудови незалежності в Україні, утвердження паростків демократизму в широкій галереї суспільно типових реалістичних гумористично-сатиричних образів.

Підрозділ 3.6. – *«Сатиричні візії Григорія Штоня»* – присвячено аналізу поетичних творів Г. Штоня, у яких переважає сатирична рецепція дійсності. Розглядаються поетичні афоризми автора збірок *«Візії»* та *«Затока лун»*.

Поезію Г. Штоня варто співвідносити із загальними стильовими тенденціями літератури постмодернізму. У його віршованих рядках пульсує вільне дихання екзистенціалізму та неоавангардистського верлібру, образна палітра тяжіє до неосимволізму, кришталева прозорість поетичних деталей дозволяє стверджувати, що митець є гідним спадкоємцем класичних здобутків реалізму. Втім, у жодну з цих тенденцій поетична творчість Г. Штоня не вкладається, вона стоїть осібно, хоча й не осторонь літературного руху.

Сатиричні візії поета присвячені не лише філософським питанням життя і смерті, зображенню урбаністичних пейзажів, а й виходять за межі традиційних тем. Автор художньо осмислює біблійну давнину, майбутнє людської цивілізації тощо. Тим самим збагачується інтелектуальний потенціал жанру віршованої сатири. Секрет особливої принадності сатиричних афоризмів Г. Штоня полягає в тому, що в

них завжди сконцентровано більше змісту, ніж сказано. Цей гранично відшліфований вислів не дає кінцевого результату судження, а немов пропонує знайти його. Думка в ньому висловлена легко та витончено – й у читача складається ілюзорне враження, що до висновку він дійшов самостійно.

У підрозділі 3.7. – «Українська віршована сатира й гумор у постмодерному дискурсі» – розкривається жанрова специфіка української поетичної сатири й гумористики новітньої доби.

Літературний процес 90-х рр. XX – початку XXI ст. характеризується активними стильовими пошуками поетів-сатириків, жанровим розмаїттям, неординарними формами творчого вияву авторської свідомості.

Повноправними складниками тексту стають ремінісценція, гра, рефлексія, алюзії зі світового письменства, елементи карнавалізації, мовні експерименти, іронія, епатаж тощо. Найвиразніше постмодерні тенденції проявилися у творчій практиці неоавангардних угруповань «Бу-Ба-Бу», «Нова дегенерація», «Пропала грамота», «ЛуГоСад», «Червона Фіра» та ін.

У підрозділі розкривається деестетизація культурних символів тоталітарної епохи в поезії літературного угруповання «Бу-Ба-Бу».

Переважає більшість критиків і літературознавців зараховують «Бу-Ба-Бу» або до неоавангардизму, або до постмодернізму (Н. Білоцерківець, Т. Гундорова, О. Гуцуляк, О. Маленко, Л. Таран та ін.). «Бубабісти» на противагу соцреалістичному канонові протиставили власний поетичний світ, скидаючи з «*постаментів і тронів земних*» комуністичних вождів та канонізовані культурні символи тоталітаризму.

Загалом для творчості літературного угруповання «Бу-Ба-Бу» притаманні такі риси: карнавалізація реальності, критика кліше соцреалізму та народництва; необароковий дискурс, збагачений епатажними прийомами неоавангардизму; гротескна стихія еклектики, авторської саморефлексії, множинності естетичного досвіду різних культур; «іронічна лінгвістична поведінка» (Т. Гундорова) у поетичній творчості, аж до деструкції віршованої форми, пародіювання та очевидної стилізації й ремінісценції художніх прийомів.

«Бубабісти» своєю гумористично-сатиричною поезією прагнули демократизувати мову української літератури, розширити її тематику й урізноманітнити жанрово-стильову палітру.

Підрозділ містить також характеристику сатиричних сонетів доби постмодернізму («Парламентський сонет» Г. Гаркавенка, сонет-байка А. Косматенка «Дуб і Лозина», гумористично-сатиричні «вільні» сонети Д. Павличка, Д. Білоуса, А. Мойсієнка, О. Павленка та ін.); сатиричних паліндромів І. Лучука, А. Мойсієнка, І. Іова. Серед кращих зразків – найбільший у світі паліндромний текст І. Лучука «*Епос і досі сопе*» завдовжки в 3333 літери; вірш «Ліки вод» М. Мірошніченка, який читається від початку твору до кінця й у зворотному напрямі як дзеркально симетричний текст. Це й сатиричні паліндроми І. Іова «*Ого силак – дідька лисого!*» «*Паліндром – і ні морд, ні лап*» «*Козакую у казок...*», А. Мойсієнка «*Ерот і Всесвіт оре*» О. Ірванця «*І що сало? Ласощі...*», О. Будзея «*А баба на волі – цілована баба*»;

«Три психи пили Пилипиhi спирт» та інші, що викликають у читача відчуття всеперемагаючої сили сміхового дискурсу, притаманного українському національному характерові.

Як жанр гумористики кваліфікується в підрозділі й шахопоезія, започаткована А. Мойсієнком. Віршові рядки його творів ідентифікують певні ідейно-тематичні колізії шахової задачі, а поетичний текст безпосередньо «вплітає» в себе її розв'язок. Експерименти з поетичною мовою певним чином примножують арсенал української постмодерної поезії новими ходами й «шахоходами», образами, мотивами, жанрово-стильовими модифікаціями. У тому числі й гумористично-сатиричними (шахопоезійні баєчки-притчі, баєчки-приказки тощо).

У підрозділі 3.8. – «Віршована гумористика для дітей» – розкриваються етапи становлення української віршованої гумористики для дітей упродовж ХХ ст.

Українська дитяча гумористика у ХХ ст. поповнюється доробком самобутніх письменників: М. Вороного, О. Олеся, В. Самійленка, Б. Грінченка. Одночасно продовжують літературну діяльність майстри української дитячої поезії: І. Франко, Дніпрова Чайка, Леся Українка.

Починають друкувати свої вірші П. Тичина, М. Рильський, Марійка Підгірянка та ін. Гумористичні вкраплення в тканину поетичного тексту намагалися робити майже всі автори, які писали для дітей.

У 20–30-х рр. ХХ ст. характерна спрямованість дитячої літератури в цілому – вплив на свідомість читача – набуває особливого звучання й у гумористиці для дітей. Формується чітка педагогічна концепція літератури для наймолодших читачів, дітей середнього та старшого шкільного віку. Нерідко вона переакцентовувала увагу з художньої вартісності книги на її ідейно-тематичну відповідність потребам часу, декларувала необхідність створення особливих типів героїв, наголошувала на необхідності відображення в літературі ідеї колективного та інтернаціонального виховання. Як наслідок неодноразово в сюжетах творів 20–30-х рр. спостерігаються «спалахи агресивної дидактики» (С. Іванюк).

Гумор і сатира в таких творах недоречні, інакше вони сприймалися б як пародійні й тим самим наражали б авторів і читачів на небезпеку фізичної розправи над «гострословами». Над суспільством у той час дамоклевим мечем нависла теза-пересторога Й. Сталіна: «Жити стало краще, жити стало веселіше».

У 40–50 рр. ХХ ст. заявили про себе поети П. Воронько, Г. Бойко, П. Бабанський, П. Білоус, Б. Чалий, М. Познанська. Багато письменників перебувало на передових у лавах армії, частина брала активну участь у партизанських рухах.

У коло дитячого та юнацького читання почали входити твори, сповнені патріотичного пафосу й героїзму, які були передусім адресовані авторами для дорослих («Похідна», «З Німеччини в Чернеччину» П. Воронька, «Зенітниця» М. Пригари) та ін. Гумор у таких творах майже відсутній, натомість з'являються сатиричні (здебільшого з використанням памфлетних штампів) образи ворогів. Тимчасове послаблення ідеологічних утисків спричинило появу патріотичних мотивів у доробку українських письменників (В. Сосюри, М. Стельмаха та ін.).

У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у віршованій гумористиці для дітей з'явилися нові імена: А. Мойсієнко («У солов'їному віночку», «Про Мишка та гусака», «Кінь і слон», скоромовки «Сорока і горобець», «Перепел, перепелиха і перепелятко» та ін.), В. Струтинський (казки «Чарівний скрипаль», «Таємниця квітчаного міста», «Як вітер застудився») та ін. Їхні твори для дітей, написані в епоху постмодернізму, разом із тим увібрали досвід попередників у літературі, видатних сміхотворців, розширили жанрову палітру дитячої гумористики.

У четвертому розділі – **«Дискурс гумористично-сатиричної віршованої публіцистики»** – на основі публікацій у журналах «Шершень», «Перець», «Слово і час» та «Літературний Чернігів» проаналізовано становлення української гумористично-сатиричної віршованої публіцистики.

У підрозділі 4.1. – *«"Шершень" – перший український журнал політичної сатири в Російській імперії»* – основний акцент зроблено на з'ясуванні місця й ролі часопису «Шершень» в історії української публіцистичної віршованої сатири.

Журнал «Шершень» видавався в Києві із січня по липень 1906 р. Побачило світ усього 26 номерів. Часопис творився когортою національно свідомих українських митців. Провідними художниками часопису були Ф. Красицький – внучатий небіж Т. Шевченка, учень М. Пимоненка та І. Репіна; О. Сластїон (Сластьон) – на той час уже знаний живописець і графік; С. Світославський – київський живописець-передвижник, учень В. Петрова та О. Саврасова; І. Бурячок – театральний художник і графік та ін. Серед авторів літературної частини журналу читачі бачили українських письменників, які жили в Росії та в Австро-Угорщині (І. Франко, Леся Українка, М. Вороний, О. Олесь, В. Самійленко, Олена Пчілка та ін.).

В умовах революції 1905 р. вірші Т. Шевченка зазвучали з новою силою. У «Шершні», зокрема, було надруковано кілька сатиричних переробок на кшталт «Якби ви знали, паничі...», у яких гострій критиці піддано царську думу, або «Садок піхновський коло хати...» – дотепна сатира на чорносотенно-монархістське угруповання, яке об'єдналося навколо журналу «Киевлянин» з його редактором Піхном.

На сторінках «Шершня» зустрічаємо народні перекази про Шевченка, про його стосунки з панами. Ці матеріали опублікувала Олена Пчілка.

Значно слабшими були такі твори, як пародія О. Маковея на текст балади Т. Шевченка «У тієї Катерини...» (№ 8). Вона не смішна й досить тривіальна. Леся Українка в одному з листів висловила своє незадоволення від публікації цієї пародії.

Шевченкові роковини спричинили й два сатиричні вірші про ставлення до спадщини видатного поета. В. Самійленко у творі «Якби тепер устав Тарас...» (№ 8) висміяв чвари, які провадили земляки навколо його доробку (*«Самі гарненько гриземось – // Найбільше між собою»*).

Значно гострішим і політично спрямованим був вірш Лесі Українки «Легенда» (№ 8).

Особливу цікавість викликають такі популярні в «Шершні» літературні жанри, як віршовані сатиричні мініатюри. Вони були бойовою, дошкульною зброєю в

боротьбі журналу за національне та соціальне визволення українського народу з-під гноблення російського царату.

Привертає увагу, зокрема, малюнок Ф. Красицького під назвою «Патріот», створений за темою популярного сатиричного вірша В. Самійленка «На печі (Українська патріотична дума)».

Теми тих чи інших карикатур викликали появу відповідних їм віршованих підтекстів, що значно посилювало естетичне сприйняття творів графічного мистецтва, сприяло кращому запам'ятовуванню, а отже, і поширенню закладеної в них ідеї. Так, у № 2 і 3 вміщено антибюрократичні вірші М. Пронози (М. Чернявського) «Бюрократ» і В. Сивенького (В. Самійленка) «Сон» або вірш О. Олеся «Пекло, здавалось, було в ту годину!..» під карикатурою майже на всю сторінку «Гвалт! Рятуйте від чорної сотні!» (№ 6).

Епіграми «Шершня» доволі часто мали конкретного адресата. Наприклад, сатирична віршована мініатюра, присвячена відомому реакціонерів-шовіністу Т. Д. Флоринському (№ 6).

У творі автор констатує перемену занять «пророка слов'ян» – від політичних україноненависницьких писань («як Україну в мак стирать») до «педагогічних дослідів». Однак друга заключна строфа сповнена змістовної саркастичної іронії. Адже характер «педагогічних дослідів» – той самий, що і політичних писань, спрямований він на руйнацію «душі дитини», бо пропагують як засіб виховання найганебніше з погляду моралі – донос.

У № 25–26 часопису вміщено таке повідомлення: «З огляду на сучасні обставини видання «Шершня» на деякий час припиняється».

Важко переоцінити значення цього журналу. Кращі традиції «Шершня» продовжував «Червоний перець», а згодом і «Перець», який передруковував найцікавіші карикатури та сатиричні поезії, уміщував на своїх сторінках малюнки колишніх «шершнівців».

Підрозділ 4.2. – «Журнал "Перець" та його роль у становленні української гумористики» – містить аналіз історичного шляху єдиного в Україні гумористично-сатиричного часопису.

Перші два номери журналу «Червоний перець» (так він тоді називався) побачили світ у Харкові 1922 р. В організації та редагуванні двотижневика разом із Е. Блакитним брали участь О. Вишня, К. Котко, С. Сліпий (С. Пилипенко). Однак після двох чисел через економічну скруту журнал перестав виходити, його видання відновлено 1927 року.

Із 1933 р. у «Червоному Перці» розпочалися арешти, унаслідок чого нікому було видавати журнал. Поновлено було часопис у Києві 1941 року під назвою «Перець». У післявоєнні десятиліття він стає одним із найпопулярніших видань в Україні та за її межами.

Навколо журналу в усі періоди його існування згруповувалися провідні українські гумористи й сатирики. Постійними співробітниками в різні роки були О. Вишня, Ю. Вухналь, Ю. Гедзь, К. Котко, Ф. Маківчук, Л. Чернов, В. Чечвянський, С. Чмельов, О. Черногуз, В. Ярина та ін. Із 1941 р. й до кінця

2013-го «Перець» виходив регулярно. У 30-х рр. XX ст. сатира й сатирики в Україні, як, зрештою, і в усьому СРСР, потрапили у жорна сталінських репресій, а кінець 40-х – початок 50-х рр. XX ст. був позначений директивними розгромними постановами щодо журналів «Крокодил» та «Перець».

Метафізична «теорія безконфліктності» призвела до подальшого занепаду сатиричних жанрів. І, хоча наприкінці 1950-х рр., уже після смерті Й. Сталіна, «Перець» видається накладом 225 тис. прим. і стає відомим часописом далеко за межами УРСР, журнал мало подає матеріалів про сатиру великого плану, яка зачіпала б не лише побутові, а й політичні питання, активно реагувала б на події міжнародного життя. У «Перці» мало виступають провідні автори: скажімо, упродовж 1959 р. лише один раз С. Олійник, до того ж не з кращою гуморескою «Безхарактерний Кузьма» (№ 11), також один раз В. Іванович з ліричною гуморескою-оглядом «Іде весна» (№ 8), В. Лагода «Тане лід холодної війни» (№ 8).

Дещо активніше друкувалися в «Перці» байкарі та фейлетоністи П. Ключина, А. Косматенко, М. Годованець, П. Глазовий; було оприлюднено кілька літературних пародій Ю. Кругляка на Т. Масенка, О. Ющенка (№ 3), С. Голованівського (№ 14); у рубриці «Народні усмішки» з'явилися сатиричні твори «малих» жанрів – коломийки, співомовки, байки та баєчки, жарти, епіграми В. Окуня, Ф. Никифорчука, Б. Ніколенка та ін.

Із початком хрущовської «відлиги» настало поступове відродження гумору й сатири (у певних цензурних межах). Попри ідеологічну сірятину, «Перець» публікував яскраві зразки гумору й сатири: твори С. Олійника, П. Глазового, О. Чорногуза, А. Косматенка, М. Годованця, С. Воскрекасенка, О. Жолдака, Є. Дударя, В. Івановича. Наклад журналу в цю добу сягає понад два мільйони примірників. За поширенням у 70-х рр. XX ст. «Перець» посідав серед сатиричних видань друге місце у світі (перше займав російськомовний «Крокодил»).

На сторінках «Перця» виступали з фейлетонами М. Білкун, Ф. Маківчук, із політично загостреними віршами – С. Воскрекасенко, О. Жолдак, В. Лагода, С. Олійник, із дотепними байками – П. Глазовий, Є. Дудар, із дошкульними пародіями – О. Ющенко, Ю. Івакін та ін.

Проте аналіз уміщених матеріалів переконує й у справедливій критиці окремих рецензентів та дослідників гумору й сатири щодо перенасиченості журналу фактографічністю, надміром документальності (А. Бех «Чудернацький голова», 1957, № 13; П. Юрченко «Недовірливий», 1970, № 18 та ін.). Знаходить підтвердження й нарікання критиків на майже цілковите зникнення (за винятком графіки) сатири на міжнародні теми.

Значним здобутком гумористики стали сатиричні видання «Бібліотеки "Перця"», започатковані ще «Червоним Перцем» 1927 року (сатиричні збірки О. Вишні, В. Чечвянського, К. Котка). Після тривалої перерви видавничу традицію продовжив і журнал «Перець», поновивши з 1951 р. випуск «Бібліотеки "Перця"». Лише за перші 6 років (1951–1956) збірки цієї серії склали 2,5 мільйонів примірників. У наступні роки побачили світ сотні книжок гуморесок, усмішок, фейлетонів, байок, мініатюр, літературних пародій, епіграм та інших сатиричних

жанрів, авторами яких були О. Ковінька, М. Годованець, С. Олійник, В. Гунько, Ю. Івакін, А. Крижанівський, І. Немирович, Ю. Рибников, Я. Королевич, М. Білкун, Д. Молякевич та ін. Чи не в кожній збірці згаданих авторів вміщено строкату галерею негативних типів епохи «перебудови»: це й людина, відірвана від суспільного життя, від практичних справ; це й «діяч», котрий здобуває успіх завдяки протегуванню сильних світу цього; і апаратник, який приріс до свого крісла; і самодур; і пристосуванець; і кар'єрист та ін.

Представлений у «Бібліотеці...» жанр літературної пародії: книжка Ю. Івакіна «Пересміхи. Пародії» (1973), зб. А. Бортняка «Витверезник для лікарів» (1990), зб. В. Шукайла «Родові риси» (1990) та ін. Тут була надрукована й книга І. Сочивця «Лицарі сатири» (1990), у якій подавалася ґрунтовна характеристика творчості О. Вишні, В. Чечвянського, О. Ковіньки, М. Годованця, С. Олійника.

Отже, за період свого існування – від перших двох номерів 1922 р. до кінця 2013 р. – журнал «Перець» пройшов складний і суперечливий шлях розвитку: від окремих, по-більшовицьки забарвлених агіток до провідного сатиричного часопису, який користувався чималим попитом серед читачів.

Підрозділ 4.3. – «Українська сатира та гумористика в концептуальному викладенні журналу "Слово і час"» – присвячено аналізу проблем української сатири й гумору в концептуальному викладенні журналу «Слово і час».

Попередня назва «Радянське літературознавство» (із січня 1957 р.) у свою чергу перейшла від наукових записок Інституту української літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР (від вересня 1952 р. – Інститут літератури імені Тараса Шевченка АН УРСР), першого академічного видання тематичних збірників, випуск яких було започатковано 1938 року.

Упродовж 1938–1957 рр. (із перервою в 1941–1946 рр.) з'явилося 19 книг наукових записок. Відповідальними редакторами I–VI та V–VI-го збірників були І. Стебун, А. Велічков, Д. Копиця. Починаючи з VII–VIII книги (1947), головою редколегії та відповідальним редактором став академік О. Білецький. Після смерті О. Білецького (2 серпня 1961 р.) редколегію очолив академік І. Дзеверін, який перебував на посту керманіча цього видання впродовж 1961–1972 рр.

Із 1973 по 1979 рік включно академічний журнал редагував В. Беляєв, у 1980–1989 рр. – знову І. Дзеверін, із липня 1989 по січень 2000 р. – академік В. Дончик. Від лютого 2000-го й донині редакційну колегію «СіЧ» очолює доктор філологічних наук Лукаш Скупейко.

У 90-ті рр. XX ст. журнал (тепер уже – «СіЧ», тобто «Слово і час») розширив свій профіль: залишаючись часописом теорії, історії та критики літератури, почав висвітлювати питання мистецтвознавства, соціології літератури, текстології, бібліографії, слова й театру, слова й музики тощо.

Безпосередньо висвітленню проблем сатири й гумору в журналі присвячені такі рубрики: «Пером по перах» (уміщено пародії Ю. Івакіна, Ю. Кругляка, О. Ковіньки: 1965, № 1, № 4, № 7 та ін.), «Від великого до смішного» (опубліковано переважно авторські епіграми – 1975, № 4; 1994, №№ 4–5 та ін.), підрубрика «Слово – не горобець» (надруковані пародії на письменників, зразки письменницького

фольклору, із своєї колекції поета й критика М. Мирошніченка), «Наш вернісаж» (переважно на 3-й сторінці обкладинки вміщувалися карикатури В. Чмирьова (1992, № 7; 1993, № 7), А. Василенка (1993, № 5), В. Казаневського, художника й головного редактора журналу «Шут» (1993, № 2, № 4), О. Базилевича (1993, № 10) та ін.

У рубриках «Погляд», «Дискусії», «Ad fontes!» публікуються матеріали, які носять більш особисту думку авторів. Рубрики «Рецензії», «Літературна критика» (зокрема, було оприлюднено такі рецензії та відгуки на видання з проблем гумористики й сатири: А. Хаймончука на монографію Ю. Івакіна «Сатира Шевченка» (1960, № 2); А. Щербини на книгу Б. Мінчина «Деякі питання теорії комічного» (1960, № 3); О. Державіної на книгу, укладену В. Крекотнем, «Байки в українській літературі XVII–XVIII ст.» (1965, № 6) та ін.) розглядають вітчизняні й зарубіжні монографії, збірники, літературно-критичні нариси тощо, присвячені зокрема й питанням гумору та сатири, а також життєпису видатних українських і зарубіжних сміхотворців.

Загалом рубрики «Рецензії» та «Літературна критика» на сторінках «СіЧ» найповніше представляють здобутки і втрати української гумористики та сатири впродовж усіх десятиліть діяльності часопису.

Серед теоретичних розробок проблем гумористики й сатири в журналі, попри обов'язкові в радянський період ідеологічні нашарування – своєрідні «фразеограми доби» (Л. Новиченко), виділяються загалом добрим знанням предмета статті Б. Мінчина «Про риси новаторства радянської сатири» (1962, № 6) і «Обговорювати проблеми сатири» (1971, № 1), В. Сахновського-Панкєєва «Смішне – в певній мірі трагічне» (1960, № 2), І. Зуба «Байка – жанр сучасний» (1963, № 5), Ю. Івакіна «Посперечаємось про сатиру» (1968, № 9), М. Годованця «Слово про байку» (1969, № 1), С. Крижанівського «Розвиток і оновлення жанрів у сучасній українській поезії» (1969, № 10) та ін. Осмисленню специфіки байки присвячені статті І. Іваньо «Жанр байки у творчості Г. Сковороди» (1965, № 8), Т. Дмитренко «Функції комічного в українській байці початку XIX століття» (1987, № 12), А. Слюсар «Між поезією і дидактикою (Поетика байки у трактуванні О. Потебні)» (1995, № 9-10) тощо.

На сторінках журналу надруковано чимало цікавих матеріалів і про інші сатиричні жанри (стаття П. Майдаченка «Пародія – література літератури», 1985, № 6). Неодноразово часопис друкував і власне літературні пародії різних авторів: О. Ющенко «З моєї історії літератури: пародії» (1974, № 11), А. Костовецького «Одноперчанам пародії» (1977, № 2), І. Драча (1989, № 10), О. Вишні (1989, № 11), «Турнір пародистом» (1990, № 3), «Турнір пародій (П. Загребельний)» (1990, № 9) тощо.

У рубриці «Від великого до смішного» здебільшого були оприлюднені як історико-літературні дослідження жанру епіграми – стаття Ф. Скляра «Епіграма Пушкіна та її переклад» (1960, № 3), публікація В. Косяченка «Епоха в рядках епіграм» (1992, № 10) та ін., так і власне авторські епіграми: Д. Солодкий «Доці. Епіграми» (1975, № 6); Б. Мельничук «Епіграми» (1975, № 10); епіграми з

«Шершня» (1992, № 10); «3 епіграм 50–60-х років» (1994, № 1); «Ужитковий словник епіграм – «УСЕ» (1994, № 2, 4–5, 7, 11–12 та ін.

Серед публікацій історико-літературного плану, присвячених аналізу сатиричного доробку окремих письменників або висвітленню певних етапів становлення української гумористики, привертають увагу статті І. Дузя «Зброєю сміху (Сатира Костя Котка)» (1961, № 3), М. Гончарука «Володимир Самійленко – фейлетоніст» (1965, № 8), М. Чернописького «Рання творчість В. Самійленка» (1966, № 12) та ін.

У статтях Б. Мінчина «Перечитуючи номери сатиричного журналу» (1960, № 5) та Ю. Івакіна «Один номер "Перця"» (1971, № 2) ідеться про провідний часопис сатирично-гумористичного спрямування, який був відомий, мабуть, кожному українцеві. Часопис «Перець» в умовах радянського тоталітаризму, попри ідеологічну сірятину, публікував чудові зразки гумору й сатири. А. Божук у статті «Соціально-політична сатира в українській драматургії періоду визвольних змагань 1917–1921 років» (2012, № 10) на матеріалі п'єси С. Васильченка «Куди вітер віє» аналізує художню своєрідність вітчизняної драматургії новітньої доби. М. Сулима в розвідці «Елементи поетики бароко в українській поезії 20-х років» (1988, № 6) обґрунтовує спадкоємні зв'язки сатиричної поезії цього ж періоду з художнім досвідом доби бароко.

Отже, за період свого існування – від першого номера 1938 р. до сьогодні – журнал «Слово і час» пройшов досить складний і суперечливий шлях розвитку – від окремих, по-більшовицьки забарвлених статей-агіток до провідного всеукраїнського науково-критичного журналу, який здебільшого користувався чималим попитом серед читацької аудиторії.

Щоправда, не завжди й не в усьому на цьому шляху були тільки успіхи та досягнення. Метафізична «теорія безконфліктності» призвела до занепаду сатиричних жанрів. Лише з початком хрущовської «відлиги» настає поступове відродження гумору й сатири, ясна річ, у певних цензурних межах, у тому числі й на шпальтах часопису.

Формування й розвиток літературознавчої концепції щодо проблем української гумористики та сатири на сторінках журналу «Слово і час» проходило з опорою на три джерела: усну народну творчість, гумористику й сатиру вітчизняної та світової класичної літератури.

Підрозділ 4.4. – «*Віршована сатира й гумор на шпальтах часопису "Літературний Чернігів"*» – містить аналіз поетичного сатирикону на шпальтах одного з «нестоличних» часописів, типового репрезентанта українських журналів новітньої доби.

«Літературний Чернігів» – щоквартальний мистецький журнал літературної спільноти «Чернігів», заснований у 1992 р.; головний редактор – письменник М. Ткач. Часопис вбачає своє головне призначення в згуртуванні творчої інтелігенції, здібної молоді Сіверського краю. Утім, журнал не є суто придеснянським явищем. Ось уже понад два десятиліття на його сторінках друкуються автори, що живуть і пишуть свої твори як в Україні, так і поза її межами. Поетичні твори, які можна віднести до

гумористично-сатиричного напрямку, надруковані в рубриках: «Гумор», «Пародії», «Сатира і гумор» та «Сторінка для дітей». Вірші гумористично-сатиричного забарвлення з'являються також і в інших тематичних розділах журналу – «Поезія», «Ювілей», «Величальні», «Рецензії» тощо.

Віршована сатира й гумор представлена в журналі творами поетів різних поколінь: старійшини поетичного «цеху» – І. Качуровський, сатиричні візії якого ідентифіковані переважно в автоепітафіях поета («Олександру Жовні – авторові новелі «Партитура на могильному камені»: 2004, № 4; 2008, № 3), О. Довгий умістив у журналі гумористичні мініатюри (2003, № 2; 2004, № 4; 2008, № 4), А. Дімаров – (2007, № 4).

Авторів, які вже відзначили своє 60-ліття, уособлює гумористичними баладами Д. Іванов (2010, № 1). Комізм оповіді в баладах не є самоціллю для автора, легкість іронії в його творах доповнюється її ліричним забарвленням.

Оригінальний жанр величальні привітання започаткував на шпальтах «Літературного Чернігова» Б. Іваненко. Наповнені іскрометним гумором, знанням біографічних фактів героїв, доброю народною традиційною образністю, вони виходять за рамки суто застільних величальних і мають самодостатню літературну вартість. На сторінках часопису друкувалися переважно величальні присвяти, адресовані відомим літераторам, вихідцям із Чернігівщини – «Петру Петровичу Кононенку – славному синові Чернігівського краю, яскравому виразникові української національної ідеї, академіку, директору, лауреату і пр., і пр., в його квітучий ювілей по-земляцьки всерйоз і жартома», «Юрію Михайловичу Мушкетіку», «Юному «Гарту» від ветерана з «Комсомольця Чернігівщини», «Леоніду Никифоровичу Горлачу» та ін. (2004, № 4).

Представлені в журналі й «Сучасні байки» та «Однорядкові вірші» (1998, № 12) О. Павленка. «Сни рябої кобили» (2000, № 14) Л. Отрюх у жанровому відношенні визначив як гротеск, чи гротескову поему. Безжурний, розважальний, безпредметний сміх неприйнятний для Л. Отрюха, який прагне сатиричними засобами створити панораму сучасного суспільного, політичного й духовного життя в Україні.

На шпальтах часопису друкуються літературні пародії С. Дзюби (2004, № 4), І. Кулаковської (2007, № 12) та інших авторів, гуморески П. Руденка «Діалог чоловіка-поета з дружиною-господаркою», «Все ще попереду», «Подружній діалог» тощо (2000, № 4), сатиричні афоризми М. Ключка (1996, № 8), однорядкові вірші О. Павленка (1998, № 12), паліндроми В. Сапона («Наш атом – отаман!» – 2011, № 3) та ін. Здебільшого це дотепні, веселі поетичні мініатюри, у яких розгортаються цікаві сюжети, окреслюються тонко підмічені вади сучасної дійсності чи людських характерів.

Теплим гумором наповнені поезії для дітей Л. Ткач, В. Струтинського, В. Сенцовського, М. Кушніренка, Т. Покалюк та ін.

Художні пошуки й відкриття сучасних поетів-сатириків Чернігівщини збагачують вітчизняну літературу новими жанровими формами (химерна поема, величальні привітання, сатиричні афоризми, паліндроми тощо) і стилістичними

прийомами та засобами. Віршована сатира й гумор авторів «Літературного Чернігова» засвідчує незаперечні можливості художнього сатиричного освоєння різноманітної проблематики й поетичних форм. Сатиричний сміх на сторінках часопису є ознакою духовної свободи людини, критичного сумніву, а не руйнівного спотворення істини.

У **Висновках** представлені результати дисертації, серед яких найбільш важливими виявляються такі положення:

На основі систематизації наукових підходів літературознавців у дослідженні віршованої сатири й гумору зроблено висновок про те, що українська поетична гумористика та сатира ХХ ст. є метажанровою структурою.

Непересічним явищем в історії української літератури початку ХХ ст. стали гумористично-сатиричні твори М. Вороного, О. Олеся, Б. Лепкого, П. Карманського, В. Самійленка, В. Сосюри, В. Еллана-Блакитного, Остапа Вишні, поетів-«пражан».

Унікальним явищем українського сатирикону є також вітчизняна віршована сатира й гумор періоду Другої світової війни. Ідейно-тематичною спрямованістю та розмаїттям жанрів і жанрових модифікацій (віршований підпис під плакатом, сатиричне послання, сатирична пісня, віршований фейлетон, «колективні» поеми, байка, частівка, віршований радіолист, сатирична поема та ін.) вони істотно збагатили українське письменство.

У перші роки після Другої світової війни помітно зменшив свій сатиричний пафос жанр байки. Серед дослідників гумору й сатири набула поширення теза про «позитивний» характер байки.

Після Другої світової війни розвиток байкарського жанру відбувається інтенсивніше (М. Годованець, А. Косматенко, П. Ключина, І. Манжара, П. Красюк, К. Дяченко, О. Гарматюк, О. Лук'яненко та ін.).

У добу сталінізму сатира потерпала від диктату влади, самоцензурувалася. Однак і після розвінчання культу особи гумористи писали переважно на побутові теми, уникаючи проблем партійних та політичних. Тим не менше вже в добу шістдесятництва іронією наповнені збірки І. Муратова, вірші Л. Первомайського, О. Підсухи та інших митців. Віршована сатира В. Симоненка (послання, листи-експромти, казки «для дітей поважного віку», сатиричні епітафії, жартівливо-пасторальні посвяти, «вірші-грашки», мініатюри, притчі, інвективи, міні-байки, байки та інші жанри) спрямовувалася проти конкретних представників партійної і радянської номенклатури.

Із кінця 80-х рр. ХХ ст. значної ваги набуває памфлет, спрямований на критику командно-бюрократичної системи та утвердження демократичних засад у житті країни. Памфлет стає гострою зброєю політичної боротьби.

Конкретної політичної спрямованості набуває жанр епіграми (П. Осадчук, В. Скомаровський та ін.). Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. політизується також і літературна пародія (А. Крижанівський), народжуються політизовані сатиричні журнали («ВУС», м. Київ).

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися літературні угруповання «Бу-Ба-Бу», «Пропала грамота» та ін., які зруйнували спілчанську

дисципліну й субординацію на користь свободи об'єднань й екстравагантних демонстрацій. Поезія тридцятилітніх виявилася переважно самоіронією й самозапереченням. Таких мотивів українське письменство досі не знало.

Українська публіцистична віршована сатира й гумор розвивались у взаємозв'язку з подіями епохи, формуванням системи преси і становленням журналістики. Саме формуванням періодики можна пояснити народження жанрів публіцистичної сатири – віршованого фейлетону, віршованої репліки і появу нових стильових відтінків у памфлеті, епіграмі й пародії.

Незважаючи на висвітлення ролі й місця віршованої сатири та гумору в українській літературі ХХ ст., варто зазначити, що осмислення природи вітчизняної гумористично-сатиричної поезії має свої подальші перспективи. Продовження ґрунтовного дослідження потребують окремі жанри: віршований анекдот, байка, співомовка, гумореска, епіграма, епістола, мініатюра, інвектива, памфлет, пародія, присвята, фейлетон, сатиричний афоризм, паліндром та інші – у фольклорній, давньоукраїнській і сучасній культурній парадигмі; здатність окремих сатиричних жанрів та їхніх модифікацій змінювати не лише літературний, а й суспільний дискурси; генерика художніх форм сміхової культури українського народу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Гарачковська О. О. ХХ століття в українській поезії крізь призму сміху: [монографія] / Оксана Гарачковська. – К. : Альфа-М, 2015. – 560 с. (32,7 друк. арк.)

Рецензії: Мазоха Г. С. Українська гумористично-сатирична поезія ХХ століття: сучасна інтерпретація / Галина Мазоха // Слово і час. – 2015. – № 11 – С. 123–124.

Мушкудіані О. Н. «Сміховий» світ української поезії ХХ століття: руйнівний і відтворювальний потенціали / Олександр Мушкудіані // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Серія: Філологія. – Одеса, 2015. – Вип. 16. – С. 212.

Дмитренко Н. В. ХХ століття крізь призму сміху / Наталя Дмитренко // Літ. Чернігів : щоквартальний мистецький журнал літературної спільки «Чернігів». – 2015. – Вип. 3 (71) липень–вересень. – С. 185–188.

Сапон В. Поезія і сміх / Володимир Сапон // Деснянська правда. – 2015. – 24 вересня. – С. 4.

Статті в наукових фахових виданнях України

2. Гарачковська О. О. Дивосвіт казок Сергія Дзюби / О. О. Гарачковська // Вісник Київського славистичного ун-ту / редкол. : Ю.М. Алексеев (голов. ред.), В.І. Кузьменко (заст. голов. ред.) та ін. – К. : КСУ, – 2009. – Вип. 40. – С. 111 – 116.

3. Гарачковська О. О. Віршована сатира й гумор Василя Симоненка / О. О. Гарачковська // Вісник Київського славистичного ун-ту / редкол. :

Ю. М. Алексєєв (голов. ред.), В. І. Кузьменко (заст. голов. ред.) та ін. – К. : КСУ, – 2009. – Вип. 42. – С. 10 – 19.

4. Гарачковська О. О. Віршована сатира й гумор Павла Глазового / О. О. Гарачковська // Вісник Київського славістичного ун-ту / редкол. : Ю. М. Алексєєв (голов. ред.), В. І. Кузьменко (заст. голов. ред.) та ін. – К. : КСУ, – 2009. – Вип. 43. – С. 27–34.

5. Гарачковська О. О. Антитоталітарне спрямування української сатири та гумору другої половини ХХ століття / О. О. Гарачковська // Вісник Київського славістичного ун-ту / редкол. : Ю. М. Алексєєв (голов. ред.), В. І. Кузьменко (заст. голов. ред.) та ін. – К. : КСУ, – 2009. – № 47. – С. 12–20.

6. Гарачковська О. О. Сатиричні візії Григорія Штоня / О. О. Гарачковська // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2011. – № 17 (228). – С. 7–13.

7. Гарачковська О. О. Фронтowa епістолярна публіцистика О. Довженка / О. О. Гарачковська // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 192. Вип. 180. Філологія. Літературознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 35–38.

8. Гарачковська О. О. Природа сміху у творчості Богдана Лепкого / Оксана Гарачковська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія літературознавство / За ред. д.ф.н., проф. М.П. Ткачука – Вип. 36. – Тернопіль : ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. – С. 43–46.

9. Гарачковська О. О. Ідейно-тематична і жанрова типологія гумористично-сатиричних творів Павла Глазового / Оксана Гарачковська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство / За ред. д.ф.н., проф. Ткачука М.П. – Тернопіль : ТНПУ, 2014. – Вип. 41. – С. 29–37.

10. Гарачковська О. О. Журнал «Шершень» в історії української публіцистичної сатири / Оксана Гарачковська // Літературний процес : методологія, імена, тенденції: зб. наук. пр. (філол. науки) / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка : редкол. : О.Є. Бондарева, О.В. Єременко, І.Р. Буніятова та ін. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 2014. – № 4. – С. 131–134.

11. Гарачковська О. О. Гротескно-узагальнена картина патологічного світу в сатиричній поезії Миколи Холодного / О. О. Гарачковська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного уні-ту. Серія: Філологія. – Одеса, 2014. – Вип. 13. – С. 13–15.

12. Гарачковська О. О. Українська віршована сатира й гумор періоду Другої світової війни / Оксана Гарачковська // Літературний процес : методологія, імена, тенденції: зб. наук. пр. (філол. науки) / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка : редкол. : О.Є. Бондарева, О.В. Єременко, І.Р. Буніятова та ін. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 2015. – № 5. – С. 11–13.

13. Гарачковська О. О. «Шершень» – перший український журнал політичної сатири в російській імперії / О. О. Гарачковська // Слово і час. – 2015. – № 5. – С. 27–31.

14. Гарачковська О. О. Українська сатира та гумористика в концептуальному викладенні журналу «Слово і час» / О. О. Гарачковська // Слово і час. – 2015. – № 10. – С. 29–33.

15. Гарачковська О. О. Сатирична шахопоезія Анатолія Мойсієнка / О. О. Гарачковська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Серія : Філологія. – Одеса, 2015. – Вип. 15. – С. 19–21.

16. Гарачковська О. О. Еволюція жанру притчі в поезії Дмитра Павличка / О. О. Гарачковська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Серія : Філологія. – Одеса, 2015. – Вип. 16. – С. 19–21.

17. 21.Гарачковська О. О. Тарас Шевченко і Микола Вороний: діалогізм сатиричної поезії / Оксана Гарачковська // *Studia methodologica* / За ред. д.ф.н., проф. Глотова О. Л. – Тернопіль : ТНТУ, 2015. – Вип. 40. – С. 254–260.

18. Гарачковська О. О. Віршована сатира й гумор на шпальтах часопису «Літературний Чернігів» / Оксана Гарачковська / [Електронний ресурс] // Синопис : текст, контекст, медіа. – 2015. – № 2 (10). – Режим доступу : <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/author/submission/137>

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях

19.Гарачковская О. А. Образный мир сказки Михася Ткача «Веселый Штанько» / О. А. Гарачковская // Молодежь и наука: реальность и будущее. Материалы II Международной научно-практической конференции / Редкол. : В.А. Кузьмищев, О.А. Мазур, Т.Н. Рябченко, А.А. Шатохин : в 9 томах : Том IV – Невинномысск : НИЭУП, 2009. – С. 87 – 89.

20.Гарачковская О. А. Звездный сонетарий Леонида Вышеславского / О. А. Гарачковская // Молодежь и наука: реальность и будущее. Материалы III Международной научно-практической конференции / Редкол. : В.А. Кузьмищев, О.А. Мазур, Т.Н. Рябченко, А.А. Шатохин : в 9 томах : Том IV – Невинномысск : НИЭУП, 2010. – С. 76 – 81.

21.Гарачковская О. А. Стихотворная сатира и юмор Н. Вороного в интертекстуальных связях с поэзией Т. Шевченко / О. А. Гарачковская // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : Ежемесячный научный журнал / Гл. редактор А. Ф. Долматов. – № 12(59) декабрь 2013. Ч. II. – Москва, 2013. – С. 23–26.

22.Гарачковская О. А. Жанровая типология сатирических произведений Василия Эллана-Блакитного / О. А. Гарачковская // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : Ежемесячный научный журнал / Гл. редактор А. Ф. Долматов. – № 01(60) январь 2014. Ч. II. – Москва, 2014. – С. 21–23.

23.Гарачковская О. А. Сатирическое наследие Александра Олеся / О. А. Гарачковская // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : Ежемесячный научный журнал / Гл. редактор А. Ф. Долматов. – № 02(61) февраль 2014. Ч. II. – Москва, 2014. – С. 10–12.

24.Гарачковская О. А. Стихотворная сатира Петра Карманского / О. А. Гарачковская // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук :

Ежемесячный научный журнал / Гл. редактор А. Ф. Долматов. – № 03(62) март 2014. Ч. II. – Москва, 2014. – С. 20–22.

25. Гарачковская О. А. Эпиграмма и пародия: проблема разграничения литературных жанров / О. А. Гарачковская // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : Ежемесячный научный журнал / Гл. редактор А. Ф. Долматов. – № 04(63) апрель 2014. Ч. I. – Москва, 2014. – С. 337–341.

Навчальні посібники, хрестоматії

26. Українська література для дітей: хрестоматія / [упорядкув. О. О. Гарачковської]. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 800 с.

27. Історія зарубіжної літератури ХХ ст. : навч. посіб. / [В. І. Кузьменко, О. О. Гарачковська, М. В. Кузьменко та ін.] ; за ред. В. І. Кузьменка. – 1-е вид. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 496 с.; 2-ге вид. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 432 с.

28. Історія української літератури : ХХ – поч. ХХІ ст. : навч. посіб. : у 3 т. / [В. І. Кузьменко, О. О. Гарачковська, М. В. Кузьменко та ін.] ; за ред. В. І. Кузьменка. – К. : Академвидав, 2013. – Т. 1. – 592 с.

29. Історія української літератури : ХХ – поч. ХХІ ст. : навч. посіб. : у 3 т. / [В. І. Кузьменко, О. О. Гарачковська, М. В. Кузьменко та ін.] ; за ред. В. І. Кузьменка. – К. : Академвидав, 2014. – Т. 2. – 536 с.

Додаткові публікації

30. Гарачковська О. О. Т. Шевченко у життєвій і творчій долі В. Симоненка / Оксана Гарачковська // Тарас Шевченко і сьогодення. Матеріали Другої Всеукр. наук.-практ. конф. – Сімферополь : РВНЗ «КІПУ», ПрАТ «Сімферопольська міська друкарня», 2012. – С. 46–53.

31. Гарачковська О. О. Сатирично-гумористичні твори Остапа Вишні на сторінках української періодики та окремих видань 20-х років ХХ століття / О. О. Гарачковська // Комунікаційні технології: наук. журн. [гол. ред. О. М. Холод]. – Т. 3. – К. : КНУКіМ, 2014. – С. 193–201.

32. Гарачковська О. О. Віршована сатира й гумор М. Вороного в інтертекстуальних зв'язках із сатирою Т. Шевченка / Оксана Гарачковська // Тарас Шевченко і сьогодення. Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. – Сімферополь : ФОП Куртбедінова Д. А., 2013. – С. 27–34.

33. Гарачковська О. О. Приперчений сміх на сторінках «Літературного Чернігова» / Оксана Гарачковська // Літературний Чернігів: щоквартальний мистецький журнал літературної спілки «Чернігів». – 2013. – Вип. 2 (62). – С. 106–112.

34. Гарачковська О. О. Журнал «Перець» та його роль у становленні української гумористики / О. О. Гарачковська // Комунікаційні технології: наук. журн. [гол. ред. О. М. Холод]. – Т. 2. – К. : КНУКіМ, 2013. – С. 17–22.

35. Гарачковська О. О. Віршована пародія на сторінках української періодики та окремих видань другої половини ХХ ст. / Оксана Гарачковська // Український інформаційний простір : Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних

відносин Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв / Гол. ред. М. С. Тимошик. – Ч. 3. – К. : КНУКіМ, 2014. – С. 37–45.

АНОТАЦІЯ

Гарачковська О. О. Жанрово-стильові модифікації української віршованої сатири й гумору ХХ століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2015.

У дисертації на основі розлогого фактичного матеріалу вперше комплексно осмислено жанрово-стильові модифікації української віршованої сатири й гумору ХХ ст., висвітлено теоретичні питання жанрової типології вітчизняної поетичної гумористики, основні етапи її становлення й розвитку.

Проаналізовано ідентифікацію проблеми митця і влади в жанрово-стильовій парадигмі сатиричного доробку кінця ХІХ – поч. ХХ ст. (М. Вороний, О. Олесь, Б. Лепкий, В. Самійленко та ін.), доби «Розстріляного відродження» (В. Еллан-Блакитний, Остап Вишня, В. Сосюра, Є. Маланюк, О. Ольжич), періоду Другої світової війни (А. Малишко, С. Воскрекасенко, Л. Первомайський, Б. Палійчук та ін.), а також здобутки і втрати української гумористики в післявоєнне десятиліття.

Значна увага приділена розкриттю сатиричної картини світу у творчості В. Симоненка, М. Холодного, Д. Павличка, І. Драча, П. Глазового та інших поетів-сміхотворців у контексті антитоталітарного дискурсу; аналізу віршованої гумористики для дітей; гумористично-сатиричної віршованої публіцистики на сторінках часописів «Шершень», «Перець», «Слово і час», «Літературний Чернігів».

Ключові слова: сатира, гумор, жанрово-стильові модифікації, віршована сатирична публіцистика, іронія, сарказм, гротеск.

АННОТАЦИЯ

Гарачковская О. А. Жанрово-стилистические модификации украинской стихотворной сатиры и юмора XX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2015.

В диссертации на основе широкого фактического материала впервые комплексно осмыслено жанрово-стилистические модификации украинской стихотворной сатиры и юмора XX в., освещены теоретические вопросы жанровой типологии отечественной поэтической юмористики, основные этапы ее становления и развития.

Проанализировано идентификацию проблемы писателя и власти в жанрово-стилистической парадигме сатирического наследия конца ХІХ – нач. ХХ века (Н. Вороний, А. Олесь, Б. Лепкий, В. Самийленко и др.), эпохи «Расстрелянного возрождения» (В. Эллан-Блакитный, Остап Вишня, В. Сосюра, Е. Маланюк, О. Ольжич), периода Второй мировой войны (А. Малышко, С. Воскрекасенко,

Б. Палийчук и др.), а также достижения и потери украинской юмористики в послевоенное десятилетие.

Значительное внимание уделено раскрытию сатирической картины мира в творчестве В. Симоненко, Н. Холодного, Д. Павлычко, И. Драча, П. Глазового и других поэтов-смехотворцев в контексте антитоталитарного дискурса; анализу стихотворной юмористики для детей; юмористически-сатирической стихотворной публицистики на страницах журналов «Шершень», «Перець», «Слово и время», «Литературный Чернигов».

Ключевые слова: сатира, юмор, жанрово-стилистические модификации, стихотворная сатирическая публицистика, ирония, сарказм, гротеск.

SUMMARY

Garachkovska O.O. – Genre and stylistic modifications of the Ukrainian versified XXth century satire and humour. – Manuscript.

Thesis for the Doctor of Philology Science Degree in speciality 10.01.01 – the Ukrainian Literature. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2015.

For the first time in literary criticism on the basis of great amount of factual material genre and stylistic modifications of the Ukrainian versified XXth century satire and humour are analyzed and theoretical problems of genre typology of native poetic humour and the main trends of its development are highlighted.

Having analyzed studies on verse humour and satiric poetry and modern scientific publications on metagenre (M. Bahtin, T. Bovsunivska, O. Galich, N. Kopistyanska, N. Leiderman, L. Frizman, A. Tkachenko) the author of the dissertation comes to the conclusion that humour and satire poetry is a special metagenre structure, a specific artistic summarization of poetic works mainly of lyric genre (epic and dramatic samples are also possible), united by both the theme – the high degree of abstraction of socially significant ideas, and the subject description and the way of its artistic embodiment in sensitive – imagery form.

The dissertation highlights the specificity of such genres of humor and satire as fable, at the crossing of critical judgments, analyses the evolution of a fable and a feuilleton in literary criticism, dissects the genres of pamphlet, caricature “usmishka” (a short humorous verse), satirical aphorisms in the history of Ukrainian humor studies: offers the discourse of the Ukrainian literary parody and typology of epigrams; interprets epitaph as a satirical genre and genre and stylistic modifications in contemporary Ukrainian poem.

A separate chapter of the dissertation researches the “identification of the writer versus the power” problem in the genre - stylistic paradigm of satirical heritage of Ukrainian poets at the end of the XIXth – the beginning of the XXth centuries. In particular, the author studied intertextual connections of versified satire and humour by O. Oles, B. Lepky, V. Samiilenko, P. Karmansky and other poets of the epoch of “The Shot down Revival” (V. Ellan-Blakytny, Ostap Vyshnya, V. Sosyura), the period of the Second World War. The achievements and losses of the Ukrainian poetic humour in the post-war decade were also investigated.

Great attention is paid to the revelation of the satirical picture of the world in the creative work of V. Symonenko, M. Kholodny, D. Pavlychko, I. Drach, P. Glazovy, G. Shton and other poets in the context of antitotalitarian discourse.

The dissertation also deals with the characteristics of versified satire and humour in the epoch of postmodernism. On the material of the creative works of Yu. Andrukhovich, V. Neborak and O. Irvanets – the representatives of the literary group "BU-BA-BU" there were researched the problems of revealing the de-aesthetic essence of Soviet totalitarian cultural symbols in modern Ukrainian poetry and separate genres of satirical poetry – sonnet, palindrom and chess poetry.

Besides special attention was paid to the analysis of humorous verses for children, tales, tongue-twisters, riddles, counting-out rhymes and works of other genres, which belonged to Lesya Ukrainka, O. Oles, B. Grinchenko Natalia Zabyla, V. Symonenko, B. Chaly, A. Moysienko and many other Ukrainian poets.

The final chapter of the dissertation reveals the peculiarities of humorous and satirical versified publicistic writings on the pages of such magazines as «Shershen» (The Hornet), «Perets» (The Capsicum), «Slovo and chas» (The Word and Time) and «Literary Chernigiv».

The choice of these periodicals is stipulated by the fact that «Shershen» (The Hornet) (1906) is the first Ukrainian magazine of political satire in the Russian Empire, closed down by the authorities because of its critical antigovernmental orientation and propaganda of national Ukrainian priorities. «Perets» (The Capsicum) is the leading and up till latest time the only existing in Ukraine humorous and satirical magazine. «Slovo and chas» (The Word and Time) is the only "academic" magazine, printed organ of the Institute of Literature named after T.G. Shevchenko National Academy of Science of Ukraine and Union of Writers of Ukraine. «Literary Chernigiv» is one of those. periodical literary belles-lettres publications, which appeared in already independent Ukrainian in the 90^s of the XXth century not in the capital, but in oblast centers of the country.

Notwithstanding the revealing of the role and place of Ukrainian satire and humour in Ukrainian literature of the XXth century, the author of the thesis points, that the comprehension of the nature of native humorous and satirical poetry has its own prospects. Separate satirical genres – versified anecdotes, fable, humoresque, epigram, epistola, parody, expromt, miniature, invectiva, pamphlet, satirical aphorism, palindrom, satirical parable, ballad, chess poetry and others in folklore, old-Ukrainian and modern cultural paradigme, the ability of some satirical genres and their modifications to alter not only literary, but also social discourse need for further serious and profound investigation to continue.

Key words: satire, humour, genre and stylistic modifications, versified satirical publicistic writings irony, sarcasm, grotesque.